

ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 821.161.2-6(081.2)''19''А.Франко-Ключко

“ТА ВЕРНІМОСЯ ДО ШКОЛИ: ТАМ СОНЦЕ, МОЛОДІСТЬ, ЖИТТЯ...” (СПОМИНИ ЗІ ШКІЛЬНИХ ЛІТ АННИ ФРАНКО)

Наталя ТИХОЛОЗ*

*Інститут Івана Франка НАН України,
пл. Міцкевича, 5, Львів, Україна, 79000*

Уперше републікуємо “Листи до товаришки” Анни Франко-Ключко – спомини про шкільні роки, адресовані померлій приятельці.

Ключові слова: спогади, листи, школа, гімназія, учительська семінарія.

У своїй спадщині Анна Франко-Ключко завжди з приємністю і вдячністю згадувала шкільну юність, своїх товаришок і вчителів. Проте науковій спільноті досі залишаються невідомими її мемуари, спеціально присвячені шкільним рокам. Йдеться про “Листи до товаришки”, що були написані 1957 року і того-таки року уперше опубліковані в газеті української громади в Америці “Свобода”¹ (Ч. 186–196) за підписом: *Анна Франко-Ключко*. Ця публікація не описана в жодному відомому нам бібліографічному покажчику, унаслідок чого залишилася поза увагою дослідників-франкознавців.

Ці спогади написані у формі листів до померлої шкільної товаришки Домініки Фітрик, докладнішу інформацію про яку наразі віднайти не вдалося. Із самих “Листів до товаришки” відомо лише, що адресатка після закінчення учительської семінарії “<...> пішла вчителювати, вийшла заміж. Перебула лихоліття війни, емігрувала” [ч. 186, с. 2]. ...І померла 5 січня 1954 року. У пам’ять про приятельку Анна Франко-Ключко написала свої мемуари.

Нерідко відхід у вічність людей одного покоління змушує їхніх живих ровесників замислитись над минущистю власного життя. Адресуючи свої листи товаришці, Анна зізналась: “Я зачала писати мої спогади не тільки для Тебе, але й для себе <...>” [ч. 196, с. 2]. Як і вся творчість Анни Франко, “Листи до товаришки” позначені ліризмом,

* Передмова, упорядкування тексту та коментарі.

¹ “Свобода” – найстаріша у світі україномовна газета, що виходить безперервно (з 1893 року). Це перша українська газета у США, одна з найстаріших українських газет у діаспорі. Офіційний орган Українського Народного Союзу.

задушевністю, інтимністю і ширістю оповіді, ностальгією за юністю, за тими щасливими, але безповоротно втраченими роками, яких уже не вернути. За всіма цими амбівалентними емоціями та барвистими споминами авторки нерідко відсувається на задній план образ адресатки. Мимоволі виникає враження, що ці “Листи...” писані самій собі.

Спогади повертають читача у Львів початку ХХ ст., коли вузькими вуличками старого міста ще їздив кінний трамвай, молодь санкувалася на Пелчинській площі і таємно писала любовні листи. Франкова донька докладно описала роки свого навчання у приватній жіночій народній і виділовій школі імені Т. Шевченка, а також в учительській семінарії Руського товариства педагогічного.

“Листи до товаришки”, гадаємо, будуть цікавими сучасним читачам, оскільки мають значення не лише франкознавче (адже розкривають маловідомі обставини життя родини Івана Франка, навчання й виховання його дітей), але й, ширше, історико-культурне (зокрема львовознавче), психологічне та педагогічне. Це не лише цінний документ індивідуальної життєтворчої драми Франкової доньки, а й важливий фактологічний матеріал для вивчення історії освіти та українського шкільництва в Галичині. Лектура, методика викладання, релігійне і спортивне виховання, настрої, поведінка і спосіб організації дозвілля тогочасної молоді – усе це дає широкий спектр для роздумів і досліджень нашому сучасникові.

З огляду на це, републікуємо “Листи до товаришки” за першодруком. Текст подаємо за сучасним правописом зі збереженням лексичних, фразеологічних і синтаксичних особливостей (у тому числі діалектних).

ЛИСТИ ДО ТОВАРИШКИ

Анна ФРАНКО-КЛЮЧКО

Дорога Домцю!

По довгих літах дістала від Тебе лист! Не хочу числити, скільки було тих літ, але було їх немало. Пливли вони незмінно, мов вода в ріці. І, як та вода в ріці, в погідну днину літом, чиста, прозора, спокійна, так деякі з оцих років були радісні, ясні, повні щастя.

Другий раз в бурю-непогоду котяться брудні піністі хвилі в ріці, ударяють об береги, нищать усе по дорозі, – такі й були роки, повні тяжких переживань, зневіри і страждань, і тоді здавалось, що розіб’ється бідне серце десь об каміння людської злости і безсердечности. Та знов показувалося сонце, буря ущухала, знов сріблилась чиста водиця, ущухали тяжкі переживання, зникали десь в непам’ять, – мов роса на травичці, пригріта теплим промінням сонця, – ставало легко і весело.

А здебільша ішли будні, здавалось би, сірі, безутішні, – так, здається, личить їх називати. Але так не було, мені здається, коли людина хоче, то кожному днину, кожному хвилину може виповнити чимсь радісним, корисним, змістовним, тоді й ті будні втра-

тять свій сірий відтінок, і будеш їх відкладати в минуле, мов дорогоцінні камінчики, що мають блиск і тепло.

А нині з тих буднів, з тих різноманітних камінчиків хочу створити мозаїку. Можливо, що не вийде вона блискуча і яскрава, як можуть це зробити багато інших, але хочу, щоб вона була гармонійна, повна світла і тепла.

Але спершу хочу почути, що скажеш мені Ти про своє життя. Один час ми йшли разом і ми були товаришками і близькими друзами, і в той час ми мали багато спільного, незабутнього.

Очікую Твоєї відповіді,
Гандзя.

Дорога Домцю!

Твій лист, на який чекала нетерпеливо, я дістала. Спершу дивилась на нього, пригадуючи собі колись так добре знане письмо, і перед моїми очима виринали Твоє лице і Твоя постать спершу зовсім неясні, немов закриті серпанком, а потім шораз виразніші, немов Ти надходила звідкись все ближче і ближче...

Зараз бачу Тебе ясно. Квітуче молодістю личко з ніжними рум'янцями на щоках, великі карі очі, каштанове волосся, гармонійно збудована постать.

Цей образ міг би підійти до кожної іншої молодій дівчини. Але Ти мала щось своє, що мене притягало до Тебе більше, як до котрої іншої товаришки. Це лежало глибше, це лежало в наших характерах, якась подібність, щось, що було властиве Тобі і мені.

Беруся читати лист, що, згадуючи Тебе, виховзнувсь мені з рук.

Ти пишеш коротко і стисло про перебіг Твого життя: скінчила школу, пішла вчителювати, вийшла заміж. Перебула лихоліття війни, емігрувала. Діти добилися свого, живуть в достатку. Ти коло дітей і т. д., і т. д.

Не хочу поспішати з читанням, бо коли прийду до останньої точки, настане пустка, бо вже не буде більше що сказати.

От недавно я несподівано стрінула нашу товаришку А. Р. Щупла постать в чорнім, очі, колись такі гарні, нині запалі, без блиску, вдивлялись допитливо в моє лице. Напевно бачила в нім також зміни, так, як я знаходила в її. Я вдивлялась довго в лице, пооране смутком і тяжкими переживаннями. Але часу було мало, вона наскоро спішила розказати тільки короткими уриваними реченнями своє життя. І нараз тема вичерпалась, щось урвалось, бо ж життя поміж далеким минулим і нинішнім вирило глибоку пропасть між нами, що її не перейти, ні перескочити.

Ще кілька поцілунків, ще останній сумний погляд, бо чи знати, чи ця зустріч не остання, бо чи ж і потрібна ще якась зустріч?

Але я не хочу, щоб ця наша зустріч, хоч листовна, так скоро скінчилася. Мушу щось придумати, щоб наша нова зустріч була радісна і тривала без банальної закраски.

Здоровлю щиро,
Гандзя.

Дорога Домцю!

Нині вже придумала. Замість описувати нове життя, що почалося зараз по maturi¹, як ми розійшлися кожна в іншу сторону, вернуся до тих щасливіших днів нашого навчання, що почалося ще в часах нашого дитинства.

Ти стала моєю товаришкою геть пізніше, але для доповнення образу, думаю, не завадить почати з того першого року. Мені тоді було п'ять літ і я за прикладом моїх трьох старших братів², що вже до школи ходили, бажала всією душею також того щастя.

Перші дні науки для дитини, що ступає своїми маленькими ніжками на цю першу серйозну стежку життя, оці перші змагання доказати щось таке, що роблять старші, дуже важливі і незатертим слідом вриваються в пам'ять.

Перша табличка і писальце, перший буквар – це найдорожчий скарб учениці першої класи народної школи. Перед ним відступають в кут всі різноманітні забавки аж на лялю. Чи й на лялю? В вільну хвилину, коли скінчить виводити перші букви на табличці, а опісля в зошиті, вона біжить до лялі, пестить і цілує її, ще не вигасла любов до лялі, ще дуже дорога вона малому серденьку...

Мама³ хотіла посилати мене до народної польської школи, що була тут же недалеко від нас⁴. Пам'ятаю той день, як вона повела мене туди. Вчителька, гарна, привітна й ласкава, радо згодилася мене прийняти, хоча я ще не мала приписаних шести літ, але мені не подобалося, що вона говорила до мене по-польськи, я стала плакати і пручатися, що до польської школи ходити не хочу.

Мамі було неприємно, вона на мене розсердилася, відводила мене кожний день до школи, але я кожний день утікала зі школи. Мама карала мене і лишала сидіти під дверима до вечора, не впускаючи в хату, але я таки добилась свого, і вкінці мама повела мене до української школи.

¹ Матура – іспит на атестат зрілості. – *Упоряд.*

² ...*трьох старших братів...* – Йдеться про рідних братів Анни Франко-Ключко: Андрія (1887–1913), Тараса (1889–1971) і Петра (1890–1941) Франків.

³ *Мама...* – Франко Ольга Федорівна (дівооче прізвище Хоружинська; 1864–1941) – дружина Івана Франка, мати чотирьох його дітей, українська громадська діячка, видавець, перекладач. Авторка фольклористичної розвідки “Карпатські бойки і їх родинне життя” (1887).

⁴ ...*до народної польської школи, що була тут же недалеко від нас.* – Йдеться про польську народну школу для хлопців і дівчат ім. святої Марії Магдалини, що навпроти парафіяльного костелу святої Марії Магдалини (нині Будинок органної та камерної музики) на розі вулиць С. Бандери, Генерала Чупринки і вулиці Вербицького (сучасна адреса – вул. С. Бандери, № 11). Будівлю школи збудовано 1883 року за проектом архітектора Юліуша Гохбергера. Сьогодні там середня школа № 3, а поруч із нею (у частково прибудованому приміщенні) – школа №10 з польською мовою викладання. 3 грудня 1897 року по жовтень 1902 року сім'я Франків мешкала на вулиці Крижовій (ul. Krzyżowa), № 12 (нині вулиця Генерала Чупринки, № 14). Відтак, польська школа святої Марії Магдалини була у кількох кроках від дому Франків. До цієї школи, за наполяганням матері, спершу ходили і брати Анни – Андрій і Тарас Франки.

Школа була дуже далеко, на другім кінці міста, на Стрілецькій площі¹, але я мамі рішуче заявила: “Я буду ходити до школи”.

Мама повела мене до вчительки. Держачись і ховаючись за мамину сукню, я поглядала на неї напівзлякано, напівцікаво, і вкінці вона звернулася до мене з запитом: “А в нашій школі залишишся?” Я, радісно дивуючись своїй сміливості, згодилась не тільки ходити до цієї школи, але й зараз же остатись там. “А не будеш плакати за мамою? Не будеш втікати зі школи?” – запитала знов учителька, приязно усміхаючись до мене. Мені було безмежно соромно за мої гріхи, про які мама їй тут же розповіла, і я ледве змогла дати відповідь. “Бач, яка сміла”, – сказала мама і залишила мене з учителькою.

Вибач, що перерву лист, але нині маю полагодити ще багато речей, і оцей далекий, любий спомин перерву, щоб завтра його продовжувати.

Здоровлю широко,
Гандзя.

Дорого Домцю!

Нині тихий, погідний вечір, я в хаті сама. На вікнах мороз намалював пальми і листя папороті, але у мене в кімнаті тепло, привітно. Вертаюсь до моїх любих споминів про школу. Чи може бути щось гарніше й дорожче, як ці спомини!

Від найменших літ, коли ми робимо перші кроки до школи, перше знайомство зі світом поза домом, від першого дня, коли тебе візьме вчителька за руку і лагідно, заглядаючи в очі дитини, переляканої і недовірливої, поведе тебе в класу поміж дівчатка такі ж, як ти, посадить на лавку, що стане тобі милим товаришем на довгі роки, – це

¹ Школа <...> на Стрілецькій площі... – Йдеться про першу приватну українську виділову школу для дівчат ім. Т. Шевченка у Львові, засновану 1898 року Руським товариством педагогічним. Першим директором школи став Едвард Харкевич (1855–1913), що був також і директором академічної гімназії (у 1892–1911 роках), а управителькою школи призначено Марію Білецьку (1864–1937). Першими вчителями школи були: Дем’ян Лопатинський, Теофіла Огоновська, Олена Кулачковська, Олена Прокеш, Осипа Паньківська, Ольга Бачинська, Марія Ардан, професори Ілярій Огоновський та Осип Роздольський. Невдовзі після заснування, школа стала п’ятикласовим навчальним закладом і мала дозвіл від австрійського міністерства на підготовку педагогічних працівників (випускниці школи отримували посади молодших учительок у школах Галичини). А з 1903 року Міністерство віросповідань і освіти надало школі право прилюдності, яке давало змогу випускницям “без перепон переходити просто до семінарії учительської”. Того-таки 1903 року при школі засновано учительську семінарію. Директорами школи були: у 1903–1909 роках доктор Михайло Коцюба (див. також примітку 4, с. 315 цієї публікації), у 1909 році Андрій Аліськевич (див. також примітку 1, с. 324 цієї публікації), з 1910 року доктор Остап Макарушка. Первісно школа розташовувалася на вул. Вірменській, № 2, але невдовзі переїхала на Стрілецьку площу, № 4 (нині площа Данила Галицького), згодом – на вул. Сикстуську, № 47 (нині вулиця Петра Дорошенка). А 1909 року для школи і учительської семінарії було придбано власний будинок на вул. Мохнацького, 12 (нині вулиця М. Драгоманова).

сльози підходять до очей, ще пекучий біль сповнює серденько, бо ж тебе, хоч лагідно, але відривають від мами, що осталась в коридорі, вже трохи чужа, але тим дорожча...

Новий світ відкривається перед твоїми очима спершу маленький, такий, який твої широко розплющені очі можуть схопити, але з кожним днем цей світ ширшає, збільшується.

Кожний день приносить щось нове, тисячі дрібненьких подій заповнюють круг твого життя, і він цілком інший, як там, вдома, він віддаляє тебе від дому, від родини, поступово, щораз то більше.

Кругозір поширюється спочатку зовсім непомітно, крок за кроком, твоє знання поширюється, зацікавлення зростає. І з тим набутком ти біжиш додому, бо ж усе пережите за день треба розказати татові, мамі і похвалитися перед братами, що також чогось навчилася, що також ходиш до школи.

Але в школі я, здається, була отим сірим каченям, якому ніколи не судилося стати лебедем. Худенька, бліденька, з веснянками на личку, а ще до того мама, щоб волосся росло довге й густе, обстригла мені зовсім голову. Я до болю цього соромилася, і тоді, коли інші дівчатка мали волосся, заплетене в кіски або довге, що спадало на плечі, прибране кольоровими стяжками, я забиралася десь у куток і поглядала з болем серця, як вони весело сміялись і бавились. Тільки вчителька, помітивши, що мене між дітьми немає, виводила мене з куточка, і тоді я забувала все, повна радості і щастя в забаві разом з товаришками.

Я часто хворіла, і тоді залишалась цілими тижнями в хаті, тоді знов поверталась до мами, вона піклувалась і доглядала мене, коли я з гарячкою лежала в ліжечку. Тоді я забувала за школу і за товаришок і рада була б, щоб той час вдома тягнувся в безконечність.

Та хвороба минала, я приходила до сил і знову весело й жваво бігала до школи.

Я підношу очі від паперу, вже пізно, та думки-спомини летять далі; немов листочки, зірвані вітром з дерев, крутяться, спускаються вниз, то знов підриваються вгору, відлітають далеко і повертають.

Кругом тиша, тільки часом надїде спізнене авто...

Добраніч, любя!
Твоя Гандзя.

Дорога Домцю!

Учора вночі прийшлося урвати нитку споминів, нині зв'язую їх знову в малий міцний вузол. Моряцьких вузлів в'язати не вмю, але думаю, і наш домашній буде пригожий, його треба також в'язати уміло, щоб не розв'язався.

Як знаєш, мої родичі мешкали на вул. Крижовій, потім Потоцького¹, а моя школа в той час була на Стрілецькій площі, в супротивнім кінці міста. Для малої дитини це

¹ ...вул. Крижовій, потім Потоцького... – Вулицю Крижову (див. також примітку 4, с. 307 цієї публікації) 1910 року було перейменовано на вулицю Потоцького на честь галицького намісника Анджея Казімежа Потоцького (1861–1908).

була далека подорож, під час якої приходилось переживати багато нового, цікавого, а часом і небезпечного.

Спершу водила мене до школи мама, а опісля я ходила з моїми трьома братами до їх школи в Народному Домі¹, а звідти пройшовши Ринок², вже недалеко було до Стрілецької площі.

Як була гарна погода весною або літом, восени чи зимою, ми проходили бічними вулицями до Єзуїтського городу³ і широкими стежками бігли вниз аж до вулиці 3-го Мая⁴ або вул. Сикстуської⁵. Цією ж самою дорогою повертали і додому. Скільки насолоди, розкоші і відпочинку по науці давав нам оцей город! Старі височенні дерева своїм густим листям, немов зеленою банею, охороняли нас від палючих променів літнього сонця. Вони навівали прохолоду, а коли проходив дощ або буря, ми вдихали чисте повітря, повне озону і запаху квітів та зілля. Вздовж головної широкої алеї росли старезні, розлогі липи, і їх цвіт наповняв простір солодким і п'яним запахом.

Оці старі дерева стали нашими добрими знайомими і приятелями. Вони вітали нас, коли ми входили в город, вони значили нам дорогу закрученими стежками, щоб ми не заблудили, їх листя шуміло під подувом вітру нам на прощання. Одного разу прогналась над Львовом грізна буря, повалила столітні дерева, поклала впоперек дороги, повні запашиного цвіту, липи.

До сліз болюче було нам дивитися, як робітники рубали і різали тіла німечних велетнів, ми жаліли їх, як рідних.

Восени нечутно падало пожовкле листя з дерев, а ми бродили по ній, мов по воді, або нагортали його гори, закопуючись в нього по черзі. Скільки радості і сміху неслося по городі, відбиваючись луною від дерева до дерева.

А весною, коли ще сиру землю починала вкривати ніжно-зелена травка, а з-поміж неї, немов чудом, тут і там несміло проглядали біленькі проліски і синенькі підсніжники, любуєшся – не налюбуюєшся ними. Зриваєш грубенькі смолясті пуп'янки з придорожніх кущів або мохнаті пуп'янки верби і біжиш далі легенько, мов на крилах...

Приходилось не раз їхати до школи трамваєм. У ті часи трамвай ще був запряжений парою, а часом одним конем⁶. Я старалася стати на передній площині і приглядатись

¹ ...школи в Народному Домі... – Йдеться про першу українську Академічну гімназію у Львові, засновану 1784 року. У 1862–1907 роках гімназія розміщувалась у приміщенні Народного Дому (нині вул. Театральна, № 22).

² ...Ринок... – Йдеться про центральну площу Львова – площу Ринок.

³ Єзуїтський город – найстарший та один з центральних парків Львова, що знаходився навпроти будівлі Галицького сейму (сьогодні головний корпус національного університету імені Івана Франка). З часу свого заснування (кінець XVI ст.) мав різні назви: до 1779 року – Єзуїтський сад; у 1779–1919 роках – Поезуїтський сад; у 1919–1945 роках – Парк імені Тадеуша Костюшка. Нині Парк імені Івана Франка.

⁴ ...вулиці 3-го Мая... – Нині вулиця Січових Стрільців.

⁵ ...вул. Сикстуської. – Див. також примітку 1, с. 308 цієї публікації.

⁶ трамвай ще був запряжений парою, а часом одним конем. – У 1880–1907 роках у Львові функціонував кінний трамвай, з 1894 року розпочав свою роботу трамвай електричний. Влітку трамвай був запряжений парою коней, взимку кількість коней збільшували вдвічі. Щоправда, вулицями Городецькою та Шевченка вгору вагони тягнуло троє коней, а донизу – один.

коням, як вони бігли один коло одного рівненько поміж шинами, звичні до своєї дороги, знаючи свою мету.

Кінські трамваї стали скоро замінити трамваями електричними, великими й блискучими, але на Городецькій вулиці¹ ще довго курсував останній трамвай, запряжений, здається, останніми кіньми.

В ці перші роки науки в народній школі прийшлося мені пережити страхіття страйкових демонстрацій робітників, що ходили юрмами з червоними прапорами по вулицях міста і співали запальних пісень². Головна демонстрація якраз відбувалася на Стрілецькій Площі. Вчительки позакривали вікна віконницями і позасвічували лампи. Вони старались нас зайняти наукою, але й вони і ми прислухались, що діється на площі. Ми чули голосні промови, співи, потім крики, постріли, – це надійшло військо і поліція, вони стрілами розганяли робітників.

Учительки і ми, діти, перелякані й зворушені, сиділи до вечора в клясах, і тоді тільки, коли все затихло і вулиці опустіли, нас пустили додому. За деким прийшли родичі, декого відпроварили вчительки і сторож.

Це був світ, що стояв між домом і школою, через який треба було мені пройти, щоб відкрити тяжку, велику браму школи, щоб зайти до моєї кляси, а повертаючи додому, стати під дверима мешкання всередину і побачити маму, тата, братів.

Я зійшла трошки з дороги, по дорозі, але завтра вернуся до школи.

Здоровлю щиро,
Ганзя.

Дорога Домцю!

Нині вертаюся до школи, яка стала мені другим світом, в якій я не тільки здобула знання і любов до рідного, але й тепле піклування, любов, вибачливість й виrozumіння вчительок і щирої приязни моїх товаришок.

Як давно це було, днів, немов піску в морі, не почислити, – а як добре пам’ятаю я моїх перших учительок, їх обличчя. Кулачковська, що прийняла мене до школи, була висока, струнка, на вигляд неприступна, але така сердечно-ласкава і люба.

Друга вчителька Бережницька³, також висока в окулярах, строга і вимоглива, нам,

¹ ...Городецькій вулиці... – Йдеться про вулицю Городоцьку.

² ...страйкових демонстрацій робітників... – Йдеться про страйк п’яти тисяч будівельників у травні–червні 1902 року та масову демонстрацію 2 червня на Стрілецькій площі, яку поліція і військо розігнали пострілами та шаблями. У результаті придушення демонстрації п’ятьох учасників убито і 50 поранено.

³ Бережницька Олена Теофілівна (в одруженні: Будзова; 1882–1961) – український педагог, учасниця і організаторка жіночого руху в Галичині. Закінчила Віденський університет. Разом із Наталією Кобринською створювала осередки Союзу українок у Галичині. У жіночій школі імені Т. Шевченка працювала професором природознавства. З 1931 року професор Вищих жіночих курсів “Василіанок”, з 1946 року – викладач Львівського зооветеринарного інституту. Авторка праць “Квіти. Прикраса наших кімнат і балконів” (Львів, 1937), “Квітник селянки” (Львів, 1938), статей у пресі “Кружок українських дівчат” (1939) та ін.

дітям, здавалась камінною. Не вагалась насварити і покарати, поставити в кут або на коліна за таблицею, часом навіть на горосі, що було боляче. Але по науці вона зовсім мінялась, зверталась до нас привітно, лагідно, десь зникав з її лиця суворий вираз, а грізно нахмурене чоло випогоджувалось. Ми її любили, хоч трішки боялись.

А вже найлюбішою нам була Паньківська¹, низької постаті, огрядна, повношока.

Весела і енергійна, вона скоро ходила по клясі з тростиною в руках. Вона приглядалась, як ми пишемо нею диктовані задачі, слідкувала, щоб одна від одної не відписували, або прислухалась, як ми читаємо з книжки на-голос. Від її бистрого ока тяжко було заховатись. Неуважну або пустунку безоглядно картала, а то й карала. До покарання уживала своєї тростинки, даючи на руку “пацу”. В залежності від провини тих “пац” було п’ять або десять. При такій процедурі треба було обов’язково плакати, на доказ, що жаліється вчиненої провини і що така “паца” страшенно болить. Вишарпнути руку не годилось, бо це могло ще більш розсердити вчительку, а це вже було небезпечно.

Одного разу я полізла під лавку і вщипнула за ногу товаришку. Вона з несподіванки скрикнула, і вчителька витягнула мене з-під лавки перелякану й засоромлену. За таку провину належалась “паца”. Я відважно простягнула їй руку, щоправда, уся почервоніла, але не плакала й не просилась. Вона поглянула на мене здивовано і хоч і дала мені “пацу”, але удари були зовсім слабенькі.

Це була перша і остання моя “паца”. Мені було болюче і жаль, але не за “пацу”, а за те, що вчителька на мене розсердилась.

Тісно зашнурована постать учительки, з її округлими формами, звертала нашу спеціальну увагу, і ми, діти, вели часті розмови повні здогадів і міркувань на цю тему.

Кожна з нас мала свою лялю, кожна з нас бачила в своїй родині або в родинах приятелів дітей менших від себе, навіть дітей пеленкових, знали навіть, що якимось тих дітей приносять бузьки, навіть і взимі, але це все здебільша були здогади або знечев’я² заслухані слова.

Мені пригадалась така моя зустріч з немовлятком:

Я бавилась з дівчинкою, донькою сторожихи з сусіднього дому, що ходила разом зі мною до школи. Одного разу вона мені сказала: “Ходи до нас, у нас є маленька дитина”. Я несміло зайшла у їхнє помешкання. Посеред хати стояла колиска, а мати сиділа коло неї і тихенько колихала її приспівуючи. “Ходи, ходи, не бійся! – сказала мати. – Ти ще не бачила маленької, подивися, це сестричка Олі”.

Я підійшла і заглянула в колиску. Там лежало мале дитинча, замотане туго в пеленках, з поморщеним червоним личком, з великими губами, з маленьким носиком, мов гудзик. Воно зовсім мені не подобалось, і я здивувалась, що мати дивиться на нього з

¹ *Паньківська Осипа* (Йосифа) (1866–1934) – український педагог і громадська діячка у Львові. Працювала вчителькою в українській видільній жіночій школі імені Шевченка. Член багатьох громадських товариств, член-засновник НТШ, співзасновник і касир Товариства вакаційних осель, співробітник Горожанського комітету у Львові (1919–1920), Товариства допомоги емігрантам з Великої України. Дружина Костя Паньківського (1855–1915) – українського економіста і громадського діяча.

² Знечев’я (знічев’я) – раптом, несподівано, ні з того, ні з сього. – *Упоряд.*

таким захопленням. Я зрозуміла, що й мені треба дитину похвалити, але не знала, що сказати.

Нараз дитинча відкрило очка, скривило личко і заплакало-запищало. І тут я знайшла, що сказати: “То воно вже не сліпеньке!” – вирвалось мені зі здивування. Мати поглянула на мене перестрашена. “Слава Богу, воно видюче, і очка має такі гарні, як батько”, – заговорила скоренько.

Дотепер я бачила малі котятка і цуценята, що родились у нас вдома сліпенькі, і я була певна, що й дитина родиться сліпенька, і тут же я побачила, що, маючи на думці сказати щось мудре, сказала дурницю. Мати поглядала на мене неприязно і я, зніяковіла, вибігла з хати.

В школі поміж товаришками вибереш собі приятельку, що чимсь з’єднає собі твою любов, – така була у мене Галя Зубик. Тендітна блондиночка з довгим кучерявим волоссям, з синіми очима, завжди старанно прибрана стала предметом моєї безмежної любови на довгі роки. Маленький пальчик був у неї zdeформований. Мама, коли вона була ще зовсім маленька і лазила по підлозі, ненароком стала їй на пальчик високим зап’ятком і роздавила його так, що він залишився у неї калікою. Чи через цей пальчик, чи через її любу постать і сердечне відношення до мене, чи прямо з потреби душі ми з’єднались у дві нерозлучні приятельки.

Це почування було для мене таке нове і радісне, це було щось інше, як любов до мами, що була все чимсь зайнята, або до лялі, яка не вміла говорити і могла тільки замикати очка. Це була жива істота, така, як я. На павзі¹ в школі ми вже бігли одна до одної, зі школи ішли разом додому (ми мешкали близько одна від одної), а по обіді вже знову були разом, разом писали віршики, а потім наступали радісні й щасливі хвилини забав, що тягнулись геть до вечора. Тяжко нас було розлучити, нам ніколи не було досить бути разом, і розлучались ми з плачем.

Галя Зубик була синонімом невисказаного щастя і радості для малої Гандзі.

Отак проходили перші роки науки в народній школі. Пильна наука, любов і піклування батьків і вчительок, щира приязнь приятельки – це все незміряне багатство, що залишається нам золотим теплим спомином на ціле життя.

Оці спомини, мов на крилах пташини, летять-летять, і я не помітила, як лист вийшов довгий. Я хотіла в нього вмістити короткі фрагменти, перші кроки малої дитини, коли її душа й характер зачинають формуватися під добрим, благодатним впливом батьків і школи.

Я знаю, що Ти дивуєшся, чому не відписала зараз на Твій лист, але, думаю, коли дістанеш оцю відповідь, будеш задоволена.

Здоровлю щиро,
Гандзя.

¹ Павза – перерва. – Упоряд.

Дорога Домцю!

Твоя мила відповідь на мій лист була для мене приємною несподіванкою. Тобі подобається, що вибираю спомини і переживання якраз ті, які з тої чи іншої причини добре собі запам'ятала, бо, як пишеш, і історик не тільки подає факти, але все до них додає суб'єктивні освітлення і міркування.

Тепер перейду до другої фази навчання в школі виділовій (тут би назвали "гайскул"¹), що немов ножем відтинає дитячий вік у народній школі по скінченні четвертої кляси, по одержанні свідоцтва, правда, не найліпшого, але і не найгіршого, і відразу переступає до нової школи, до нового життя.

Народна школа ще була немов наполовину рідний дім, де вчителька погладить по голові, приголубить, часом насварить і покарає, але як мама, а у виділовій школі зазначилась зараз же зміна. Відношення в новій школі стало більш формальне, здисципліноване, якесь непривітне. З болем у серці і тугою линеш до тої школи, до тих учительок і, якби змога, вернулась би туди, побігла б щосили, – та вороття немає...

Треба звикати, перебороти себе.

Першою новиною було те, що наша школа з малого старого дому на Стрілецькій площі перенеслася до власного будинку на вул. Сикстуській і Коперника². З вул. Сикстуської вела велика залізна брама, біля якої тут же була й фіртка³ для входу. Праворуч відносився високий насип, порослий зеленою густою травою, з якої весною привітно виглядали фіялки, незабудки, стокротки і братчики. Але тут же ми довідалися, що рвати їх не вільно.

Велика площа, що належала до будинку і врізувалася, клином поміж вище згадані вулиці, була тимчасово призначена для вжитку шкільної діввори.

В будинку містилася народна, виділова школа і вчительський семінар, як доказ того, що національна свідомість стала зростати в Галичині з непогамованою силою, бо ж українські школи були утримувані коштом українського населення.

Програмою науки стало багато предметів. На навчання їх являлися все нові й нові вчительки та вчителі. Крім мов української і польської, стали ми вчити мову німецьку, а опісля й французьку. Здебільша книжок до навчання не було, особливо в мові українській, і нам приходилось записувати виклади в школі, а потім переписувати їх вдома начисто. Ця праця займала у нас багато часу, і наш час на забави значно зменшився.

Систематична і поступова наука поширювала наше знання, немов велика книга розгорталася перед очима.

¹ Гайскул – вища школа. – *Упоряд.*

² ...власного будинку на вул. Сикстуській і Коперника. – Перша українська виділова жіноча школа імені Т. Шевченка була неподалік від греко-католицької семінарії на вул. Сикстуській, № 47 (див. також примітку 1, с. 308 цієї публікації). У цьому ж будинку за адресою Сикстуська, № 47 містилося Руське товариство педагогічне (з 1926 року відоме як "Рідна школа"), редакції часописів "Учитель" і "Дзвінок", а також приватна жіноча семінарія товариства. Будинок, у якому працювали усі ці установи, до сьогодні не зберігся. Нині на його місці розташовані ігрові майданчики середньої школи № 9 та дебаркадер трамвайної зупинки.

³ Фіртка – хвіртка. – *Упоряд.*

Обертаєш картки. Ось наука рідної мови, літератури, історії. В клясі тихо-тихенько, з захопленням слухаємо про її народження, розвиток, зріст, про часи слави, могутності, розквіту і про часи упадку, руїни, занепаду – і вчишся любити все рідне понад життя, понад всю красу і величність цілого світу, бо це – наша Батьківщина, її історія і існування.

Дальші картки: мови чужинні, а тут же історія чужинних народів, їх література, наука, такі відмінні від наших, але вчишся їх пізнавати, цінити й оцінювати.

Дальші картки: науки природничі, математичні, а вкінці рисунки, спів, ручні роботи, руханка¹.

Найбільше взнаки давалось вивчення граматики. В той час майже вся наука чужинних мов обмежувалась на вивчанні граматики, отож ми вчили граматику українську, польську, німецьку і французьку, а я, коли приходила додому, попадала ще й у вивчення граматики латинської та грецької, моїх братів, що ходили до гімназії. І навдивовижу мої граматики дуже тяжко лізли мені в голову, зате граматики моїх братів були для мене надзвичайно цікаві і я запам'ятовувала їх докладно і підповідала² братам, за що вони на мене сердилися і навіть били.

В залежності від учителя, його підходу до навчання, ми один предмет любили і лекції виучували радо, з охотою, а другий предмет ішов нам тупо, з слабим поступом.

От хоч би німецька мова. Учитель Мартинюк вчив нас німецької мови по-українськи, втовмачував нам у голови німецьку граматику, і цю граматику повторювали ми кожний день, але говорити по-німецьки зовсім не вчилися. Сам учитель, рудавий, з великими рудими вусами, не викликав у нас великої симпатії, він дуже часто сварив учениць, що не знали досконало лекції, придирався за що-небудь і був дуже строгий. Але може тому ми при кожній найменшій нагоді сміялись весело і голосно. Одного разу він задав нам вивчити віршик “Льорелай” Шіллера³ і на другий день став перепитувати по черзі. Ми деклямували одна ліпше, друга гірше. Прийшло до Марії Ковч. Вона встала і, замість деклямувати, стала вірш співати. Ми всі остовпіли, але учитель дозволив їй співати. Вона співала тоненьким, пискливим голосом, а коли скінчила, ми вибухнули сміхом і сміялись всі – і вчитель, і Марійка, бо це була добра нагода посміятись.

Директором нашої школи і вчителем українського був Коцюба⁴, високий, уже трохи сивавий пан. Він був строгий, вимогливий і завів в школі строгу дисципліну.

¹ Руханка – фізкультура. – *Упоряд.*

² Підповідати – підказувати. – *Упоряд.*

³ ...віршик “Льорелай” Шіллера... – Тут Анна Франко-Ключко помилково приписала поезію “Лорелай” (зі збірки “Книга пісень”, 1827) німецького поета Крістіана Йоганна Гайнріха Гайне (1797–1856) іншому німецькому поетові, драматургові і теоретикові мистецтва Йоганну-Кристофу-Фридриху Шіллеру (1759–1805).

⁴ Коцюба Михайло (1855–1931) – український освітній і громадський діяч, педагог, публіцист, видавець, доктор філософії (з 1885 року) та доктор медицини (з 1893 року). З 1893 року професор сільського господарства і гігієни державної чоловічої учительської семінарії у Станіславові (нині м. Івано-Франківськ), а з 1902 року – семінарії у Львові. Співзасновник добродійного товариства у Львові “Народна лічниця” (1902), редактор і видавець часопису “Економіст” (1904–1914), член Головного відділу Товариства “Просвіта”, керівник відділу шкільної гігієни Крайової шкільної ради. Засновник і директор української жіночої семінарії у Львові (1903–1909).

Ми його слухали і навіть боялися; сама вже його постать викликала респект. На павзах він шмигав коридорами, здається був всюди, заглядав у кожний кут і все відкривав якийсь збиток. Під час навчання поглядав на нас строго з-під густих навислих брів своїми чорними очима, здавалось, заглядав прямо в душу. Він учив нас і гігієни, наказував помагати вдома мамі робити порядки, замітати. “Але замітати не тільки посеред хати, але й під ліжками, під шафами та канапами”, – наказує і при тім дивиться на мене строго-престрого. “Ой, бідонько моя, – думаю я, – звідки він знає, що я ніколи не замітаю?” – “А я прийду подивитися”, – каже він далі і свердлує мене очима. Я цю його науку запам’ятала на ціле життя, і обмітала порохи¹ не тільки під шафою, але й на шафі і ззду шафи.

Спасибі за науку!

Моя люба товаришка Галя Зубик, здається, ходила тільки один рік зі мною до виділової школи, потім ми ще часто стрічались, а коли й розійшлися зовсім, її любу постать я не забула ніколи.

На її місце стала моєю подругою нова товаришка, Геня Скокун. Вона жила в одному з півничних мешкань церкви св. Юра², що були темні, мокрі і нездорові. Вона була дуже пильна учениця, і я полюбила її не менше як першу товаришку і заходила до неї часто. Хоча Геня виглядала сильною і здоровою, виділової школи вона не скінчила, бо померла на туберкульоз, так, як і її мама.

Як реакція на нашу постійну духову працю вдома і в школі, наші молодечі істоти вимагали відпруження, руху і забав.

Площа поза шкільним будинком, як тільки починав дзвонити дзвінок на павзу, заповнялась більшими, меншими і найменшими дівчатками. Під доглядом учительок ми заводили гри і забави повні гамору, сміху, а нерозумно і плачу. Радісні й щасливі ми дихали свіжим, огрітим сонцем повітрям і з найбільшою неохотою знов ставали в пари, щоб вертатися до кляси.

Вліті в гарний погідний день ціла школа вибиралась на прогулянку до Янова³, Брухович⁴ або Погулянку⁵. Учительки залишали свою офіційність, ставали приступні, веселі і милі, брали участь в наших забавах, сміялись і раділи разом з нами. На ті прогулянки дозволяли їхати з нами і нашим мамам. Моя мама не минала ніколи такої нагоди, а для мене це була подвійна радість, бо вона завжди везла з собою добре напакований кошик з усякими добрими речами і ми, як тільки розтаборювались на місці, робили загальну гостину.

¹ Порохи – пилука. – *Упоряд.*

² *Церква св. Юра* – греко-католицький кафедральний собор, збудований в 1746–1764 роках.

³ *Янів* – нині Івано-Франкове (до 1946 року Янів) – селище міського типу Яворівського району Львівської області. Назване на честь Івана Франка.

⁴ *Бруховичі* (Брюховичі) – селище міського типу, підпорядковане Шевченківському району міста Львова. Славиться своїми мальовничими горбами та сосновими і мішаними лісами. З 1889 року відоме як рекреаційна зона Львова.

⁵ *Погулянка* – місцевість та лісопарк у Личаківському районі Львова. Одне з улюблених місць прогулянок львів’ян з середини XIX ст. Невипадково назва “Погулянка” походить від слова “гуляти”.

Взимі, хоч більш приватного характеру, найбільшою нашою розривкою було лижвування на Пелчинській площі¹. Там були дві совганки, одна велика, де майже щовечора грала музика, де було багато світла і приходила переважно польська публіка. Площу меншу, тут же коло великої, заповнювала звичайно українська молодь. Туди заходили не тільки наші батьки, також дуже часто котрийсь з учителів або вчительок. Я звичайно, вивчивши задане і написавши задачі, бігла туди разом з братами, часом ішла з нами й мама. Тато приходив рідко, хіба тільки подивитися, як ми їздимо. Туди приходили також і товариші братів, студенти і студентки, і там чути було майже виключно українську мову.

Музика доносилась до нас з сусідньої площі притишено й солодко, і ми віддавались лижвуванню з цілою душею. Мої товаришки, брати і їх товариші лучились в великий ланцюг, що ганяв по льоді, крутився, закручувався і розкручувався, мов вуж, щоб в кінці, розірвавшись на групи, пуститися в перегони з морозним вітром.

Отам, на тім лижвуванні, стала я приглядатись чужим хлопцям, товаришам моїх братів. Мої три брати, що були за мене старші і часто мене побивали за мої збитки та задирки, виробили в мене не дуже то похвальне поняття, а тому й до чужих хлопців я відносилась з певним застереженням.

Але тут на совганці товариші моїх братів кланялись мені ввічливо, питали маму, чи можуть зі мною лижувати, навіть хвалили мою їзду і говорили компліменти.

Це вже було щось інше. Я стала приглядатись їм привітніше і зауважувала, що їздити з ними далеко приємніше, як з братами. Між цими хлопцями був товариш брата Тараса, Володимир К., стрункий високий шатен з синіми очима. Тарас їздив майже цілий час з його сестрою Ольгою, а він їздив зі мною. Їздити з ним ставало щораз приємніше, і вже в школі я думала, чи він прийде знов на совганку ввечері. Годі було дочекатись того часу, коли можна було йти на став, і я стала вчитися старанно і пильно, щоб тим солодкою була нагорода побачення з ним. А ми були такі ще діти, такі несміливі, скромні, повні мрій і фантазії. Між собою ми майже не говорили, бо нам вповні вистачало того, щоб бути разом, поглянути часом в очі одне одному, зловити щире усмішку.

На Різдво запросила його мама нас всіх до себе на ялинку. Анна Павлик² пошла мені, як мені на той час здавалося, дуже гарну суконку з темно-червоного оксамиту. Коли ми прийшли в ярко освітлену вітальню, де стояла посеред кімнати велика, гарно

¹ *лижвування на Пелчинській площі.* – Очевидно, йдеться про місцевість біля Пелчинського ставу (назва походить від прізвища давнього власника цієї ділянки мішанина Андрія Пелки), що розташовувався майже вздовж усієї сучасної вулиці Вітовського аж до її перетину з вулицею Сахарова. 1820 року над ставом була збудована військова купальня. Пелчинський став – одне з найулюбленіших місць відпочинку львів'ян: тут катались верхи, рибалили, в свята – дивилися військові ігри, відбувалися гуляння, водні видовища тощо. Взимку став служив ковзанкою. 1915 року, під час перебування російських військ у Львові, зі ставу спустили воду, а 1921 року остаточно засипали.

² *Павлик Анна Іванівна (1855–1928)* – українська громадсько-культурна діячка, письменниця, учасниця жіночого руху в Галичині. Сестра Михайла Павлика. Авторка статей “Мої і людські гріхи, а панська і попівська правда” (1881), “Образок хлопа-рільника від Косова”, нарису “Зарібниця” (1887), низки поезій. Іван Франко присвятив їй поезію “Анні П.” (1880).

прикрашена ялинка, і я стрінулась з його поглядом, моє серце виповнилось щастям вщерть. Було весело-радісно, ми разом колядували, потім бавилися в різні ігри, а по вечері ще довго сиділи гуртом.

Наступного літа ми знов були разом у горах в Буркуті¹. Ходили збирати суниці, грали в круглі, їздили на дарабі. Тарас був все з Ольгою, а я з Влодком. Ми ходили разом далеко в гори, на мадярську границю, блукали зворами і переходили гірські потоки. Влодко помагав мені переходити трудні місця, подавав руку, коли треба було перескочити потік, збирав для мене квіти та ягоди, і немов цвіт суниці, ніжний і пахучий, розцвів цвіт нашої першої любові. Між нами не було ні мрій, ні признань. Звичайні слова, несміливі погляди і глибоке щире чуття, що зачиало розцвітати в глибині серця.

Та зла буря зірвала ніжний цвіт любові, прийшов біль страждання, розпука, – і розлука назавжди...

Пройшов час, згладив жаль і біль – і лишився тривалий спомин про першу любов у снах і мріях...

Могутнім чинником в нашій душевній розвитку були книжки. Спершу шкільна лектура дала нам в руки книжки в мовах, які ми вчили. Це були твори великих письменників, які збагачували й розвивали наші душі, знайомили нас з життям інших людей, часом фантастичним, а часом реальним. Але, читаючи книжки за порадою і вибором учителів, а вдома – батьків, ми скоро навчилися вибирати ті, що могли принести користь і збагатити душі, а не ті, що могли їм пошкодити.

Ми проходили час, коли дівчинка перестає бути дитиною, але ще не ввійшли в вік дорослий. В тій переходовій добі сприймається життя далеко вразливіше, не раз з тяжкими переживаннями, і учителі наші вкладали багато старань, багато виrozumіння, щоб допомогти нам перейти той критичний період нашого життя.

Мов рвучкий гірський потік – то рветься по камінню, то спадає зі скелі пінистим водоспадом, то щезає десь під скелями та вивертами і лише тихеньким шепотом звіщає свою приявність, – так і природа *дівчини*-підростка штовхає її на непевні стежки, – то заглиблює її в кришталеві води чуття і душевних переживань, то дає їй закуштувати гірких розчарувань, зневіри і розпачу, то пориває на піднебесні вершини щастя, то наводить спокійні міркування, прохолоду відпочинку і рівноваги.

Яке щастя, коли має ця дитина когось близького, що зрозуміє її переживання, порадить і розрадить, щирими й теплими словами стане їй відкривати містерію людського життя, візьме за руку і виведе на ясну дорогу з манівців збентеження і знеохоти!

Але строга дисципліна, заведене нашими вчителями, їхня вимогливість і заохочування до праці були тим добродійним бальзамом на наші розтріпані, ще не сформовані характери.

Пройшло п'ять нових літ, ми черпали запопадливо з великої книги знання, багато вчилися, розвивались фізично і духово, і, коли останнього дня вийшли зі школи і брама за нами замкнулася, ми знали, що цих п'ять літ не пропало, що зі школи ми винесли великий скарб.

¹ *Буркут* – село Верховинського району Івано-Франківської області. На початку ХХ ст. мало славу найдавнішого польського бальнеологічного курорту.

Я кінчаю, лист, що можу йому дати наголовок “Виділова школа”, – моя, а може й Твоя, а може кожної іншої дівчини між 9 і 14 роками.

Здоровлю щиро,
Гандзя.

Дорога Домцю!

Перед тим, як сяду коло мого столика, щоб заглибитися в мариво спогадів, стою ще кілька хвилин перед вікном. Надворі зима, цілу ніч падав сніг і покритий білим покривалом усе: і дахи домів, і вулицю, і квітники перед домами, і дерева до найтонших галузок. Сонечко вилискує мільярдами іскор на гранях пушистих сніжинок. На стрісі дому навпроти знечев’я на білім тлі снігу з’явилась вивірка. Там, десь між домами, її гніздо. Ціла родина вивірок, я їх добре знаю. Кожний день вже з ранку шукаю їх поглядом. Вискочить одна, пробіжить стрімким дахом сюди й туди, оббіжить комин і знов шугне поміж доми в криївку. За хвилину вже вискакують дві, а часом і більше, кудись біжать, повертаються, часом гарцюють, немов ловлять одна одну, все в руху, мов блискавки.

Заходять і до мене. Перебіжить котрась через вулицю, скочить звинно на дерево, що в мене перед вікнами, дереться все вгору і вгору. З тоненької галузки, немов з трапедії віртуоз-акробат, полетить на поруччя мого балкону. Збирає горішки. Візьме горішок у свої маленькі передні лапки, оберне його кілька разів, заціпить у своїх зубках і шмигне-скочить назад, щоб віднести здобич до гніздечка. Деякі їсть сама, але рідко. Швидко-швидко обкушує лушпинку, гризе горішок, а її чорні очка поглядають сторожко, недовіжливо. Чи може ліпше втекти?

Кусочок природи взимі з мого вікна. Любуєшся нею, на хвилинку відпочиваєш і не здаєш собі справи, як властиво мало її маєш.

Та наверну свої думки до літа.

По літніх вакаціях, під час яких ми мали багато не лише відпочинку, а й позиточної праці серед рідні і добрих друзів, серед чарівної природи в наших селах на Підгір’ї, на Поділлі чи Карпатах, ми, відсвіжені, здорові й веселі, верталися назад до Львова продовжувати науку, хто в гімназії, хто в учительській семінарії.

Української дівочої гімназії ще в той час не було¹, і я рішилася вступати до учительської семінарії².

З зацікавленням очікувала початку року: хто з товаришок буде знову ходити зі мною до школи, які вчителі, які предмети навчання.

¹ *Української дівочої гімназії ще в той час не було...* – Першу українську приватну дівочу гімназію у Львові відкрито у вересні 1906 року при монастиря чину Сестер Василіянок за сприяння митрополита Андрея Шептицького. Проіснувала до 1939 року Директорами гімназії були: доктор Спиридон Кархут (1906–1909), професор Юліан Левицький (1909–1912), о. Теодозій Лежогубський (1913–1919), доктор Василь Щурат (1921–1934).

² *...вступати до учительської семінарії.* – Дівоча учительська семінарія у Львові була відкрита 1903 року. Див. також примітку 1, с. 308 та 2, с. 314 цієї публікації.

Заповідалось багато нового. Записи були ще в старій школі, але саме навчання мало початися вже в новім будинку при вулиці Мохнацького, ч. 12¹, обіч будинку старого університету².

Вступаючи до учительської семінарії, ми вже пройшли добру школу в 5-річній виділовій школі, де дістали ґрунтовну підготовку в багатьох предметах, і не тільки в науці, але й в житті.

В новій школі, крім загальної освіти, мали ми дістати і спеціальну педагогічну, що мала нас підготувати до звання вчительки.

Предметів навчання було 24, отже було чого вчитися, але було й чого навчитися.

Тут учителями були переважно добре вишколені педагоги, які рівночасно вчили в мужеській семінарії або гімназії. З самого початку стали вони нас титулувати “паннами”, і це зразу піднесло нас на якийсь вищий, спершу ми не знали на який, ступінь. Та нема де правди діти: коли, бувало, котрийсь з професорів розсердиться і хоче висварити ученицю за те, що не знає лекції, тоді залишає офіційне “панна” і сварить на “ти” часом додаючи не дуже підхлібні епітети.

Тільки незначна кількість товаришок перейшла зі мною з виділової школи, більшість були нові, і то з провінції.

Зараз по записах, уперше прийшовши до кляси, я стала нашвидку знайомитись з товаришками, шукаючи обличчя, котре б мені подобалось. Знайшлася панночка, прізвище якої починалось на букву Ф., так, як моє – Фітрик. Не знаю, чи ця буква Ф. чи миле обличчя з великими карими очима притягнули мене до неї, але ми без принуки сіли на одній лавці і там просиділи всі чотири роки.

Це було перше моє знайомство з Тобою, дорога Домцю. Чи пам’ятаєш? Тепер стало буду питати: “Чи пам’ятаєш?” Здається, ми мали більше спільного, як перші букви в прізвищі, бо протягом чотирьох років в семінарії були добрими товаришками і тісно сприяливались. Можливо, це була подібність характерів, бо ми мали одну спільну риску – жадобу знання, амбіцію вибитися наперед, але не пильністю, кожноденним систематичним виучуванням лекцій, а чимсь, чого не змогли зробити інші.

Ми легко запам’ятовували біжучі виклади, але не мали терпцю виучувати їх докладно. Більше терпцю проявляли до предметів, які нас цікавили. От, приміром, з історії: сварка і роздори князів, а потім Руїна діяли на нас пригноблюючо, ми просто не мали охоти все це знати. Ми не могли погодитися з тим фактом, що в той час, як в інших державах князі й королі будували сильні держави, зміцнювали їх і поширювали їхні границі, – у нас князі сварились між собою, вели міжусобиці, а собі на допомогу кликали монголів і москвинів. Коли ж прийшли ми до козацьких часів, то з захопленням почали вивчати лекції про геройські вчинки лицарів-козаків.

¹ ...при вулиці Мохнацького, ч. 12... – Нині вул. Драгоманова, 12. Зараз тут приміщення фізичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Див. також примітку 1, с. 308 цієї публікації.

² ...будинку старого університету. – Львівський університет був у будівлі, що на вулиці Святого Миколая (нині вул. Грушевського, 4). Сьогодні будинок старого університету – це один з корпусів Львівського національного університету імені Івана Франка, у якому містяться біологічний та геологічний факультети.

Або математика, з масою задач і чисел, більших або менших. Ми не любили їх, ми виробляли їх механічно або відписували вже готові від товаришок. Зате алгебра, геометрія були для нас живі і цікаві. Маленьке правило або закон давали змогу знайти розв’язку задачі скоро і легко.

Ми всі очікували, що вчителі приступлять відразу до викладів нових предметів, але наші сподівання не сповнились. Зараз же в перших днях науки професори заявили: “Заки приступимо до властивої науки, зробимо маленьке повторення, щоб побачити, що залишилось у вас в пам’яті з науки в минулих роках”.

Ми були непріємно розчаровані, бо це зачалась немов сповідь, що тягнулась цілими тижнями. Були речі, які ми знали, але траплялось таке, що учениця, особливо з тих, які прийшли з іншої школи, мала з деяких предметів дуже слабкі відомості, і вийшло на те, що повторювання було дуже доцільне.

Пильною працею учителів і учениць рівень нашого знання підтягнувся, наука налаждалась, ми стали вживатися в нову змодернізовану систему навчання, що була далеко легшою від попередньої.

Появилися майже для всіх предметів підручники в українській мові, що стало для нас великою полегшею.

Граматику вивчали ми практично. Прочитували уступ з книжки і тут же його розбирали граматично. Це було не тільки цікаво, але й легше до запам’ятання.

Велику вагу покладено на вивчення мов, при чім нам приходилось читати твори визначних письменників в чотирьох мовах, опрацьовувати твори і життєписи письменників, – з літературного, мистецького і критичного підходу. Перед нашими очима проходили дефілядою визначні люди світу, їх вчинки і твори.

Ми з таким самим чуттям і захопленням читали про долю дівчини-кріпачки або нещасної сироти Олюньки¹, як і про геройські вчинки Ганнібала², Александра Великого³ чи Наполеона⁴. Читати й вивчати – це було найлюбіше заняття. Ми читали в школі і вдома. Книжки брали в бібліотеці шкільній, домашній, а потім в міській. Нам ніколи не було досить книжок, і нераз ми відмовлялись від розривки, щоб тільки зачату книжку скінчити.

До цього давали нам заохоту наші вчителі і вчительки. Найбільш освічені й читані між ними були українські письменники, громадські діячі і науковці. Своім влучним підходом уміли вони вщепити заінтересування і замилювання до всього, що є величне, ідейне і гарне, без огляду на те, чи то було в нашій народі, чи чужім.

¹ ...нещасної сироти Олюньки... – Йдеться про повість українського письменника Андрія Яковича Чайковського (1857–1935) “Олюнька”.

² Ганнібал (Ганнібал Барка) (247 або 246–183 до н. е.) – карфагенський військовий та політичний діяч, непримиренний противник Риму у Другій Пунічній війні (218–202 до н. е.).

³ Александр Великий (Македонський) (356–323 до н. е.) – цар Македонії з 336 року до н. е. Син царя Філіпа II. Його вихователем був Арістотель. Переміг персів при Граніці (334), Іссі (333), Гавгамелах (331), увірвався у Середню Азію (329). Завоював землі до річки Інд, створив найбільшу світову монархію у давні часи.

⁴ Наполеон I (Наполеон Бонапарт) (1769–1821) – французький правитель, політичний і державний діяч, імператор Франції (1804–1814 і 1815), король Італії (1805–1814). Завоював більшу частину Західної і Центральної Європи, проте похід на Москву 1812 року поклав край могутності Наполеона.

Чи пригадуєш собі, люба товаришко, з яким захопленням ми читали гекзаметрами “Гліяду” і “Одиссею” Гомера¹, “Пана Тадеуша” Міцкевича² або “Марусю” Квітки-Основ’яненка³. Ми з тим же захопленням вивчали напам’ять “Ді Гренадір” Гете⁴, “Нотр Дам” Гюґо⁵ або “Тополю” Т. Шевченка.

Це був час безперестанного захоплення героїськими вчинками, красою і могутністю людського духа, величчю нерозгаданої природи. В той час наша душа була повна віри і любови до ближніх, до цілого світу. В той час ми були щасливі.

Так глибоко відчувати добро, шляхетність і красу – це, здається властиве молодості, а ми були тоді молоді й щасливі...

Згадую той час і згадую Тебе, що разом зі мною йшла тою дорогою.

Здоровлю Тебе і вітаю,
Гандзя.

Дорога Домцю!

Твоя довга мовчанка непокоїть мене. Мені здається, що тепер, по стількох роках, коли ми знайшли одна одну і коли нам вдалося нав’язати давній духовий контакт, знову зблизитись, немов це було тільки вчора, коли ми сиділи разом на лавці і дивились одна одній в очі щиро і без фальшу, – ми мусимо, немов м’ячиком, перекидатись отими щирими словами, малими споминами, що на око не мають значення, але для нас криють в собі глибокий зміст.

Нині знечев’я потепліло, так яскраво світить сонце, і вже нестудений⁶ вітер несе далекий натяк на те, що прийде, що непереможною ходою зближається: Весна.

Отак, немов під подувом весни, розкривались наші душі, вироблялись наші характери, кристалізувались погляди.

Ми вже не були тим стадом гусенят, що, всі однакові, біжать за своїм провідником-учителем утоптаню стежечкою. У нас зазначались індивідуальність, творились групи, що разом вчилися і приятелювали.

¹ ... “Гліяду” і “Одиссею” Гомера... – Йдеться про епічні поеми “Гліада” та “Одиссея”, автором яких вважають легендарного сліпого давньогрецького епічного поета Гомера. І. Франко переклав першу пісню “Одиссеї” Гомера та уривок під назвою “Щит Ахілла” з поеми “Гліада”.

² ... “Пана Тадеуша” Міцкевича... – Йдеться про епічну поему польського поета Адама Міцкевича (1798–1855) “Пан Тадеуш, або Останній наїзд на Литві: Шляхетська історія 1811–1812 років у дванадцяти книгах, писана віршами” (“Pan Tadeusz, czyli Ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem”) (1834).

³ ... “Марусю” Квітки-Основ’яненка. – Йдеться про сентиментальну повість українського письменника Григорія Федоровича Квітки-Основ’яненка (1778–1843) “Маруся” (1834).

⁴ ... “Ді Гренадір” Гете... – Йдеться про історичну баладу “Гренадери” (1819) німецького поета Г. Гайне, яку Анна Франко-Ключко помилково приписала іншому німецькому письменникові Йоганну-Вольфгангу Гете (1749–1832).

⁵ ... “Нотр Дам” Гюґо... – Йдеться про роман “Собор Паризької Богоматері” (“Notre-Dame de Paris”) (1831) французького письменника Віктора-Марі Гюґо (1802–1885).

⁶ Нестудений – нехолодний. – Упоряд.

Імен усіх товаришок не пам’ятаю, а збірна фотографія, що залишилась у Львові в нашій віллі¹, коли я виїхала на Україну², пропала, як пропало багато цінних речей між чужими людьми.

Пам’ятаю тільки, що на першій лавці сиділа еліта, – учениці, що вчилися безперестанку, до безпам’яті, учениці, що завжди були добре приготовані, мали старанно вироблені й чистенько написані задачі, учениці, в чиїх свідоцтвах красувалися переважно “дуже добре”, а пізніше – “відзначаючо”. Вони рідко коли виходили на павзу надвір, а радше повторювали те, що попереднього дня учили вдома до пізньої ночі. У них завжди можна було відписати математичну задачу або дістати допомогу в тім чи іншій предметі. Між ними Авдиковська, Рудницька і Рибак, доні священників, Банах, доня селян з Підберіжців³, з села здавна знаного образом Богоматері з Ісусом у вишиваних ризах Куриласа⁴, далі – Посацька, Твердохліб і Кордуба, пильні й працьовиті учениці.

На другій лавці сиділи ми з Тобою, менше зрівноважені, більш непосидючі, і через

¹ ...у Львові в нашій віллі... – У жовтні 1902 року сім’я Франків переїхала у власний ново-збудований дім, що знаходився на вул. Понінського, 4 (нині – вул. Івана Франка, 152). Саме його і мала на увазі Анна Франко. 10 жовтня 1940 року у цьому будинку було відкрито Львівський літературно-меморіальний музей Івана Франка, першим директором якого став син письменника Петро Франко.

² ...коли я виїхала на Україну... – У червні 1914 року Анна Франко на запрошення своєї тітки по матері Олександри Ігнатівич поїхала на Велику Україну. Протягом червня 1914 року вона гостювала у маєтку Ігнатівичів у селі Плотенці біля Білої Церкви, що на Київщині. З початком Першої світової війни її повернення до Львова утруднилось і з липня 1914 року вона мешкала у Києві, де працювала сестрою милосердя в місцевому госпіталі. До Львова Анна приїхала уперше після довгої розлуки з домом аж 1917 року, щоб покласти квіти на могилу батька, і знову повернулась до Києва.

³ Підберіжці (Підберізіці) – село Пустомитівського району Львівської області. Відоме у Галичині своєю Церквою Архістратиґа Михаїла, що збудована у 1891–1910 роках за проектом архітектора Івана Левинського і освячена 1892 р. Митрополитом Сильвестром Сембратовичем. За сприяння і за рекомендацією Митрополита Андрея Шептицького у 1907–1910 роках храм оздоблено неповторною поліхромією роботи українського митця Модеста Даниловича Сосенка (1875–1920). Розписи і вітражі підберізіцівської церкви – унікальний взірець поєднання національних орнаментальних традицій церковного малярства та новочасної європейської естетики модерну. Саме тому на початку ХХ ст. у Підберізіці, щоб помилуватися настінними розписами та вітражами М. Сосенка, приїжджали зі Львова представники духовенства та інтелігенції. Серед відвідувачів підберізіцівського храму були А. Шептицький, І. Свенціцький, І. Франко.

⁴ ...з Підберіжців, з села здавна знаного образом Богоматері з Ісусом у вишиваних ризах Куриласа ... – Ікона “Богородиця з Ісусом” у вишиванці пензля українського маляра Осипа (Йосипа) Петровича Куриласа (1870–1951) зберігаються насправді не у церкві села Підберізіці, як помилково вважає Анна Франко-Ключко, а у церкві Іова та Феодосія Манявських, що належить до Манявського монастиря (Богородчанський район Івано-Франківської області). Церкву у селі Підберізіці розписував не О. Курилас, а М. Сосенко (див. також примітку 3, с. 323 цієї публікації).

це висліди нашої науки були дуже різноманітні. Предмети, які нас чимсь захоплювали, виучували ми з вислідом “відзначаючо”, але в інших предметах ледве дотягали на “достаточо”. Траплялось, що учениці з першої лавки, які нам помагали в предметах нам не цікавих, просили нашої помочі і роз’яснень в “наших” предметах, які ми розуміли ліпше за них. Дедали у нас розросталась амбіція, наука нам давалась легко і ми зуміли вибитися вперед, а в дечім і перевищити учениці з першої лавки.

На слідуєчих лавках сиділи учениці вищі ростом, між ними здібні й менш здібні. Назагал ми всі вчилися добре, поступали в науці з задовільними успіхами, хоч між нами не було ні одної, щоб чимсь вибилась понад звичайний рівень.

В кінці третьої лавки сиділа Третяк, що належала до тайної москвофільської організації, і наш останній директор Алиськевич¹ виключив її зі школи за її шкідливу працю проти народу, на гроші якого школа утримувалась.

На останній лавці сиділа висока худа учениця, старша від нас всіх. Училася погано, ніколи не була приготована до лекцій, ми її не любили і бокували від неї; вона була серед нас немов чорна вівця, і коли залишила школу в середині року, ми якось відітхнули з полегшею.

Ми всі в класі жили дружньою громадкою. Часом бувало учениця, викликана вчителем, не знала, що відповісти, тоді десь ззаду чи збоку доносились до її вуха легенько шептана готова відповідь. Але горе тій учениці, коли цей шепіт доносився і до ушей учителя. Розсерджений, він велів учениці сідати, а в свою книжечку записував злу ноту.

Іноді доходило до мелодраматичних сцен. Якось на годині історії вчитель викликав одну з учениць і запитав її, що вона знає про Нуму Помпілія². Дівчина безпорадно оглядалась кругом за поміччю. Мене немов щось штовхнуло, і я тихенько зашептала Тобі на вухо: “Нума вийшла заміж за Помпілія” – а Ти, не довго думаючи, підповіла це товарищі. Вона ж у повній вірі, що це було так, повторила відповідь, рада, що все ж таки щось знає. Учитель, що механічно слухав відповідь, спершу не звернув уваги, що говорить учениця, але, коли ми всі вибухнули сміхом, побачив, що щось тут не тее, і вилаяв її і нас усіх.

Ми всі були дуже скорі на збитки і різні вигадки, навіть ті, що на око були тихі й смирні.

Чи поставити кілька шпанеглів³ на стілець учителя, чи покласти на катедру вчителя замість пера, зламанний олівець або патичок, чи сховати крейду – все це було майже

¹ *Алиськевич Андрій* (1870–1949) – український педагог, вчений-германіст, громадський діяч. Учителював у Львові (1895–1896), Бродах (1896–1900). З 1900 року – директор третьої, а згодом четвертої гімназій у Львові. 1909 року – директор жіночої учительської семінарії та дівочої школи імені Тараса Шевченка у Львові, з серпня 1910 року – директор гімназії в Перемишлі. У 1918–1919 роках – директор гімназії в Дрогобичі. Член Руського педагогічного товариства, голова його редакційної комісії (1909). Редактор дитячого журналу “Дзвінок” у Львові (1904, 1906–1908). Автор підручників з німецької мови.

² *Нума Помпілій* (753 до н. е. – 673 до н. е.) – за легендою, другий цар стародавнього Риму, що правив у 717–673 роках до н. е. Йому приписують упорядкування календарної системи, затвердження культів богів, організацію жрецьких і ремісничих колегій.

³ Шпанегля – кнопка для прикріплення паперу. – *Упоряд.*

кожnodенним для нас відсвіженням. При вході учителя ми з зацікавленням сліdkували за ним, чи він помітить, яку шкоду ми зробили, і як зареагує на це. Розсерджений учитель допитувався, хто зробив шкоду. Всі мовчали. Часом брала на себе вину учениця, яка зовсім не була винна. Учитель гостро наказував їй вийти з кляси, що вона робила дуже радо.

Менше приємні кари були, коли учитель наказував залишитися по науці і писати задачу, а вже найбільш неприємно було, коли посилав до директора. Директор був строгий, сварив і промовляв до серця та до сумління, але коли бачив, що учениця тяжко жалує свого проступку, відпускав з Богом.

Люба товаришко, Ти певно також маєш повний міх споминів про наші грішки, і я буду дуже рада, якщо напишеш мені, що пам’ятаєш Ти.

Такі або подібні збитки бували в кожній школі, їх робили учениці і учні молодші і старші, і спогади за ці збитки були золотим ланцюгом, що лучив серця їх усіх в одну нероздільну цілість. Як радо їх згадували і згадують солідні батьки родин, професори, учені, визначні політики, зібравшись по довгих роках розлуки десь в затишнім куточку.

Про них писали визначні письменники різними мовами, і як приємно й весело їх читати, згадуючи рівночасно свої переживання.

Здоровлю, Гандзя.

Дорога Домцю!

Надворі падає дощ. У мене перед вікном телеграфічні дроти, і на них, немов перли, нанизані краплини дощу. А тут же дерево, нечутно, рівномірно спадають краплі на безлисті гілки, зсуваються по них все нижче й нижче аж на землю. Збігають малими струмками і біжать кудись.

І так наш час проходить день за днем в невідоме.

На душі сумно, такий настрої навиває оцей сірий, дощовий день...

Та вернімося до школи: там сонце, молодість, життя...

Немов живі проходять перед моїми очима наші вчителі і вчительки, одні малозамітні, що залишили в пам’яті лише легенький слід, немов роса спозаранку, інші маркантні¹ індивідуальності, що гострими рисами встають перед очима.

Ось панна Прокеш², учителька рисунків, дуже педантична і вимоглива, але без артистичного захоплення, вчила нас виводити рівенькі лінії, накладати тіні, малювати водними фарбами і пастелями, копіюючи моделі або рисунки. Чотири роки старанно сліdkувала, щоб ні в одній з нас не розвинувся хист до малювання, хоч безперечно дала нам ґрунтовні основи знання.

¹ Маркантний – характерний, знаковий. – *Упоряд.*

² *Прокеш Олена* (1865 або 1875 – після 1926) – український педагог, піаністка, громадська діячка. Учителька малювання у жіночій школі ім. Т. Шевченка та викладач класу фортеп’яно у Вищому музичному інституті (1903–1908). Брала участь у мистецькому житті Львова, виступала як солістка й акомпаніаторка в збірних концертних програмах.

Вишневецька, вчителька ручних робіт, дуже мила, гарна й ніжна, вщепила у нас любов до прекрасних народних вишивок.

Учителька співу і музики, полька, вчила нас співати церковних пісень, ввела нас у тайники музики, навчаючи гам і акордів.

Проф. В. Коцовський¹, учитель психології і логіки, вчив нас думати логічно, відповідати стисло, але змістовно, вивчав нам, що це є ідея, а що ідеал, на прикладах познайомив з дилемою і трилемою. При кожній нагоді ставив нам за приклад свого сина Микольця². Ми дуже любили, коли він це робив, бо тоді забував він свій виклад, ставав веселий і говіркий, а логіку кидав у кут.

Проф. Адріанович учив нас математики, геометрії, альгебри. Був дуже строгий і вимогливий, може тому, що рівночасно вчив у мужеській гімназії. Безоглядно “палив” за незнання, ганив, але коректно, і був під кожним оглядом джентльменом. Ми його любили й поважали і з захопленням опрацьовували задачі, вчили закони і правила альгебри та геометрії.

Д-р Степан Рудницький³ учив нас географії. Вимагав, щоб відповідали ми дослівно так, як він викладав, так що приходилося вчити все напам’ять. Зате ми знали географію цілого світу знаменито.

Все ж таки ми зробили йому великий афронт⁴, і то перед самим інспектором.

Це було на четвертім році.

Майже всі професори викладали яких два місяці, перепитуючи тільки побіжно, але квартално питали перебраний матеріал на ноти. Учениць викликали за абеткою, і це давало нам змогу орієнтуватися, хто буде питаний і що треба буде відповідати.

Це було якраз під час викладів, коли завітав до нашої школи крайовий інспектор-поляк.

Ми, мов у гарячці, почали повторювати матеріал, але ж хто знав, що він буде питати?

Професор нервово ходив по класі і просив нас, щоб ми старалися відповідати добре. Ввійшов інспектор і, привітавшись, почав питати. Професор викликав найліпшу ученицю Рудницьку, але вона недавно була питана і, стоячи біля мапи, все забула, з переляку заніміла.

¹ Коцовський Володимир Миколайович (псевдонім: Корженко; 1860–1921) – український літературознавець, письменник, педагог. З 1897 року професор чоловічої, а з 1907 р. жіночої учительських семінарій, з 1910 року – директор учительської семінарії в Сокалі на Львівщині. Співробітник газет “Діло”, “Буковина”, “Руслан”, журналів “Зоря”, “Світ” та ін., автор праць “Маркіян Шашкевич” (1886), “Література галицько-руська і Маркіян Шашкевич” (1894), “Історично-літературні замітки до “Слова о полку Ігоревім”” (1893) та ін. Товаришував з І. Франком. Дружина В. Коцовського, Валерія Юліївна Коцовська (дівоче прізвище Шнайдер), була хрещеною матір’ю Петра і Анни Франків.

² ...сина Микольця. – Микола Володимирович Коцовський (1890–1919) – український військовий лікар.

³ Рудницький Степан Львович (1877–1937) – український учений-географ, історик, засновник української наукової географії, картографії та географії України. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1901), академік Всеукраїнської Академії наук (1929). Доктор філософії (1900), професор (1904). У 1902–1908 роках працював учителем географії та історії в гімназіях Тернополя та Львова. Від 1908 року – приват-доцент Львівського університету, у 1922–1923 роках – професор Українського Вільного університету у Празі, з 1923 року – професор Краківського університету.

⁴ Афронт – публічна образа, зневага. – Упоряд.

Професор почав викликати найліпших учениць, але й їхні відповіді були дуже слабкі. Я за той час успіла дещо перечитати і почала давати професорові знаки, щоб викликав мене, але він був зовсім спантеличений. Інспектор жартував, помагав відповідати, якимось то йшло, вкінці на наше загальне облегшення він вийшов з класу. Тоді накинувся на нас учитель з різного роду лайками, називав нас поганими і лінивими ідіотками і смаркулями і врешті, звернувшись до Рудницької на “ти”, здавалося хотів її розірвати на кусочки.

Історії вчив нас Томашівський¹, спокійний, зрівноважений і веселий. Свої виклади він скрашував жартами та веселими оповіданнями, і ми вчили історію рідного краю, а також всесвітню, з охотою і замилюванням. Щоправда, виучування історичних дат не належало до приємності.

Української літератури і граматики протягом чотирьох років учило нас декілька вчителів. Спершу вчив сам директор школи, опісля вчителі змінювалися.

Учив нас і О. Маковей², письменник. Виклади його були досить мляві, він немов не дуже охоче сповняв узятий на себе обов’язок, і такий самий був наш поступ в науці.

По ньому прийшов В. Пачовський³. Своєю елегантною поставою, хвилястим, надвисоким чолом, волоссям, чорним вусом і широкою краваткою він заімпонував не одній панночці, і деякі навіть ним захоплювалися. Він менше цікавився тим, щоб вкладати в

¹ *Томашівський Степан* (1875–1930) – український історик, публіцист, політик. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (з 1899 року), голова НТШ (1913–1915). У 1900–1910 роках вчителював у гімназіях Бережан і Львова, з 1910 року – доцент Львівського університету. Протягом 1914–1918 років – член Бойової управи Січових Стрільців. У 1919 році – радник делегації ЗУНР на мирній конференції в Парижі. Член дипломатичної місії в Лондоні і Берліні. Автор праць з історії України XVII–XVIII ст. Зібрав і видав “Матеріали до історії Галичини” (Львів, 1913).

² *Маковей Осип Степанович* (1867–1925) – український письменник, літературознавець, критик, перекладач, педагог, громадсько-політичний діяч. Співробітник (1893–1894) і редактор (1894–1895) журналу “Зоря”, газети “Буковина” (1895–1897), співредактор журналу “Літературно-науковий вістник” (1898–1899). З 1901 року – доктор філософії. Викладав українську мову та літературу в учительських семінаріях Чернівців (1899–1910) та Львова (1910–1913). У 1913–1914 і 1918–1925 роках – директор учительської семінарії в Заліщиках. Автор поетичних (“Поезії”, 1895; “Подорож до Києва”, 1897; “Ревун”, 1910) та прозових збірок (“Наші знакоми”, 1901; “Оповідання”, 1904; “Кроваве поле”, 1921; “Прижмуреним оком”, 1923), повісті “Залісе” (1897), історичного роману “Ярошенко” (1905), наукових праць про творчість Юрія Федьковича, Пантелеймона Куліша, Сидора Воробкевича, Ольги Кобилянської, Стефана Коваліва, Темофія Бордуляка, Павла Грабовського та ін. Молодший колега Івана Франка.

³ *Пачовський Василь Миколайович* (1878–1942) – український поет, драматург, історіософ, педагог, один із членів модерністського літературного угруповання “Молода муза”. Вчителював у гімназіях Станіслава і Львова, в 1915–1918 роках працював у австрійських таборах українських полонених; у 1920–1929 роках – вчитель у Берегівській гімназії на Закарпатті. Автор збірок “Розсипані перли” (1901), “На стоці гір” (1912), “Ладі й Марені” (1912), драм “Сон української ночі” (1903), “Сонце руїни” (1911), “Сфінкс Європи” (1914), “Роман Великий” (1918), “Гетьман Мазепа” (1933), історичної праці “Українці, як народ” (1917).

наші голови ґрунтовне знання, зате, відбувши обов'язкове, з охотою оповідав нам свої любовні пригоди, що стали темою його ліричних поезій.

З великим захопленням привітали ми прихід учительки К. Малицької¹, що одним махом поставила науку на найвищий щабель. Її виклади були серйозні, з них ясніли зрозуміння і любов до всього, що рідне, і цю любов защепила вона в наші серця на все життя. Під її вмілими пальцями наші душі, немов м'який віск, набирали форми і барви. Ми дістали повне національне освідомлення. Через вивчення історії і літератури українського народу ми усвідомили собі ясно, що ми, як діти цього народу, маємо бути горді з його минувшини, його героїв та геніїв, і це був для нас найдорожчий скарб, який ми винесли зі школи завдяки таким учителям, як К. Малицька.

Їй в дечім дорівнював учитель польської мови Пачоса. Це були часи, коли український народ став спонтанно до боротьби проти відвічного насильника і ворога, щоб скинути його ненависне панування.

Кожний день приносив щось нового: криваві вибори до сойму, геройська смерть Коцка², атентат на Потоцького³, бійки студентів в університеті, процеси і голодівка. Ми всі ходили, мов на розпечених вуглях. Задача професора-поляка в нашій школі не була легка. Але він був людиною інтелігентною і тактовною. Не чіпаючи ні словом політики і національної боротьби, він викладав нам польську літературу, навчив цінити

¹ *Малицька Константина Іванівна* (псевдоніми: Лебедова Віра; Лужанська Віра; Чайка Дністрова; 1872–1947) – українська письменниця, перекладач, культурно-освітній та громадський діяч, педагог, почесний член товариства “Рідна школа”. Вчителювала у місті Галичі (1892–1903), селі Лужанах Чернівецької обл. (1903–1906). У 1906–1914 роках та 1920–1937 роках – викладач і директор приватної дівочої школи ім. Т. Шевченка у Львові. Редактор дитячого журналу “Дзвінок” (1906–1914). 1912 року засновниця фонду спільно з М. Білецькою “На потреби України”, що був матеріальною допомогою для УСС 1914 року. Провідна діячка Жіночої громади в Чернівцях і Львові, ініціаторка Жіночої служби Україні (1941), заступниця голови Світового Союзу Українок. Авторка збірок оповідань для дітей “Малі герої” (1899), п’єс “Під нову зорю” (1906) та “Вінок на могину Тараса Шевченка” (1914), нарисів на педагогічні теми “Мати” (1902), “З трагедій діточих душ” (1907), віршів до відомих пісень “Чом, чом, чом, земле моя”, “У Січі, у Січі гуртуймось брати” та ін. Сьогодні на будинку колишньої школи імені Т. Шевченка на вул. Драгоманова, 12 (колишня Мохнацького), що в ній навчалась Анна Франко і у якій працювала К. Малицька, встановлено меморіальну дошку.

² *...геройська смерть Коцка...* – Йдеться про студентське нелегальне віче за український університет у Львові 1 липня 1910 року та криваву сутичку на ньому українських і польських студентів, під час якої було вбито Адама Коцка (1882–1910), а українських студентів звинувачено у провокуванні масових безпорядків і засуджено до в’язниці.

³ *...атентат на Потоцького...* – Йдеться про вдалий замах (атентат) студента третього курсу філософського факультету Львівського університету Мирослава Січинського (1887–1979) на галицького намісника Анджея Потоцького (1861–1908), який відбувся у Львові 12 квітня 1908 року. Мотивом вбивства намісника слугувала помста польській владі за кривди українського населення та за фальсифікації виборів до австрійського парламенту.

твори Міцкевича, Словацького¹ та інших корифеїв, ні словом не запротестував, коли ми відмовилися вивчати твори Сенкевича², польського шовініста. Він тільки показував нам красу і велич людської творчості, і за це ми йому були вдячні і його цінували.

Науку Закону Божого вчили нас отці в чорних рясах з білими ковнірчиками. Від найменших літ пам’ятаю їх добре. З ласкавою усмішкою кличе тебе до себе отець, питає, як називаєшся, ласкаво гладить по голові, наказує слухати батьків і вчителів, вкінці витягає з кишені святий образок. Легенько держиш в руці образок, щоб не пом’яти цю дорожочинність, обіцяєш від щирої душі бути чемною, і засоромлена втікаєш.

Виклади про Старий і Новий Закон слухали ми з затамованим віддыхом. Училися пильно, щоб не засмутити доброго отця. Здається, всі без виїмки мали ми з релігії дуже добрі ноти в свідоцтвах.

Коли ж прийшло до катехизму, тут уже була справа трудніша, серйозніша, бо треба було заповіді Божі і церковні знати напам’ять. Отці питали нас строгіше і були більш вимогливі.

З наукою релігії було тісно зв’язане ходження до церкви. Ми любили цю процедуру надзвичайно. Збирались в школі, потім на подвір’ї ставали в пари, менші спереду, вищі ззаду. Учительки ще раз контролювали, чи все в порядку. Ще останні пригадки: іти в крок, не оглядатись, не сміятись, не говорити, і ми повагом виходили з брами й марширували до церкви.

Ходили ми до різних церков. У виділовій школі ходили до костелу Марії Магдалини³, що був навпроти школи, опісля стали ходити до українських церков, волоської на вул. Руській⁴, до церкви св. Юра, до церкви Василянок на вул. Зибликевича⁵, а вже в

¹ *Словацький Юліуш* (1809–1849) – польський поет і драматург. Автор драм “Марія Стюарт” (1830), “Балладина” (1839), “Срібний сон Саломеї” (1835), “Мазепа” (1839), поем “Шанфарій” (1832), “Вацлав” (1838), “Ксьондз Марек” (1843), “Ангеллі” (1838) та ін. У деяких своїх творах відтворює події з історії України, змальовує українські пейзажі тощо.

² *Сенкевіч Генрик* (1846–1916) – польський письменник, лауреат Нобелівської премії з літератури 1905 року. Автор історичної трилогії “Вогнем і мечем” (1883–1884), “Потоп” (1884–1886), “Пан Володійовський” (1887–1888), романів “Quo vadis” (1896), “Хрестоносці” (1897–1900) та ін., новел “За хлібом” (1880) та ін.

³ ...*костелу Марії Магдалини*... – Парафіяльний костел святої Марії Магдалини (нині Будинок органної та камерної музики у Львові) знаходився на розі вулиць Леона Сапєги (нині С. Бандери) та Сикстуської (нині П. Дорошенка). Сучасна адреса костелу – вул. С. Бандери, № 10.

⁴ ...*волоської на вул. Руській*... – Йдеться про Церкву Успення Богородиці, що розміщена на куті вулиць Підвальної та Руської. Сучасна адреса – вул. Руська, № 5.

⁵ ...*церкви Василянок на вул. Зибликевича*... – Йдеться про храм Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці, споруджений у 1882–1884 роках на вул. Зибликевича, № 30 (нині вул. Івана Франка, № 56). Адміністраторами церкви були о. Теодозій Лежогубський та проф. Академічної гімназії о. д-р Йосиф Застирець. При церкві за цією-таки адресою (вул. Зибликевича, № 30) з 1 вересня 1882 року діяв також інтернат для дівчат (відомий як Інститут Василянок), у якому мешкали дівчата з-поза меж Львова.

останньому році до церкви мужеської духовної семінарії¹, аж до часу коли в цій церкві кинув якийсь поляк бандит бомбу і здемолював² її.

Довший час ніхто не звертав уваги на те, що, властиво, я була віроісповідання православного, і я вивчала релігію і ходила в церкви греко-католицької разом з товаришками. Тільки в старшій класі якийсь священник звернув на це увагу і заявив мені, що мушу вчитися релігії у священника православного. Спочатку така заява була для мене болючою, але прийшлося з тим погодитись, а з часом вийшло, що в цім була для мене й деяка вигода. Коли наука релігії приходила між іншими годинами, я оставалась в класі, а коли приходила на кінець, я йшла додому.

Кожної неділі на велику Службу Божу мама вела нас до православної церкви, а квартално я і мої брати ходили здавати релігію до православного священника. Він питав нас дуже побіжно і то звичайно з Старого Завіту, велів проказувати “Отче наш” або “Вірую”, але найважніше ми мусили знати, яка є різниця між католицьким і православним обрядами.

Одною з найприємніших годин була година руханки. В семінарії на руханку ми мали по дві години тижнево: раз на початку науки і раз наприкінці. І знов парами ми ішли до домівки “Сокола-Батька”³ на вул. Руській в кам’яниці “Дністра”⁴. Спочатку

¹ ...церкви мужеської духовної семінарії... – Йдеться про церкву Святого Духа, збудовану у 1722–1729 роках, що знаходилась разом із греко-католицькою духовною семінарією на вул. Коперника, поруч із дівочою школою імені Шевченка, до якої ходила Анна Франко. У вересні 1939 року церкву та будівлі семінарії і церкви розбила бомба. До сьогодні збереглася лише вежа дзвіниці церкви Святого Духа, у якій розмістився музей книги “Русалка Дністрова” (сучасна адреса – вул. Коперника, № 36).

² Здемолювати – знищити, розвалити (*Упоряд.*).

³ “Сокол-Батько” – фізкультурно-спортивне товариство української молоді, засноване 11 лютого 1894 року у Львові з ініціативи Василя Нагірного та Володимира Лаврівського; з 1912 року організовувало Стрілецькі сокільські курені; 1914 року разом з “Січачами” стало базою формування УСС. Вихованці “Сокола” стали провідниками і активними учасниками національно-визвольних змагань 1917–1920 років, боротьби за незалежність України в роки Другої світової війни. Товариство проіснувало до 1939 року. З 1906 року рухівня (спортзал) та головне бюро “Сокола-Батька” знаходились у Львові на вул. Руській, № 20 у будинку страхового товариства “Дністер” (*див. також примітку 4, с. 330 цієї публікації*). У спортзалі, окрім спортивних занять, що відбувалися двічі на тиждень, проводились також різноманітні імпрези, забави, святкування. Значну організаційно-фінансову допомогу товариству надавав банк “Дністер”, за сприяння якого заходами Івана Боберського було викуплено земельну ділянку й облаштовано спортивний майданчик “Сокола-Батька” у Стрийському парку (сучасна вулиця Стрийська).

⁴ “Дністер” – перше українське асекураційне (страхове) товариство, засноване 1892 року у Львові для забезпечення від “вогню, крадіжжі і взлому”. Засновниками були: Кость Левицький, Василь Нагірний, Степан Федак та ін. 1895 року організовано і кооперативний банк “Дністер”. Страхове товариство і банк спершу містилися у будинку “Просвіти” на площі Ринок, № 10. У 1905–1906 роках архітектурно-будівничою фірмою Івана Левинського за проектом Тадеуша Обмінського, Олександра Лушпинського та Лева Левинського на розі вулиць Руської та Підвальної споруджено власну будівлю для банку та страхового товариства “Дністер” (адреса: вул. Руська, № 20). Після закінчення учительської семінарії Анна Франко працювала у товаристві “Дністер”.

вчив нас засновник української руханки проф. Боберський¹. З девізою “В здоровому тілі здорова душа” він поставив науку руханки в ряд найважливіших предметів, і наше захоплення руханкою давало йому живий доказ правдивості цієї девізи.

Директором нашої школи, здається, ще два роки був проф. Коцюба, а опісля йому на зміну прийшов проф. Алиськевич. Цей серйозний педагог і дуже добрий адміністратор не тільки поставив нашу школу на високий рівень щодо навчання, але й багато зробив щодо признання їй права державности. Вже при здаванні матури одну половину з неї ми здавали в нашій школі, де питали нас наші професори, а другу – в польській мужеській семінарії, при урядовій комісії з інспектором-поляком на чолі.

Але з кінцем року наша школа дістала вже повні права державности.

Немає місця, щоб згадати всіх учителів і вчительок, які докладали старань, щоб дати нам знання, вихову і щоб зацепити нам любов до рідного. Вони всі, згадані й незгадані в оцім листі, залишили у нас добру, повну вдячності пам’ять. Спасибі їм за їх благородний труд!

Вибач, що зайняла стільки часу предметом, який і Тобі так само добре відомий, але я не могла обминути тої милої згадки про наших учителів, і думаю, що ця згадка дорога не тільки мені, але нам усім, їх ученицям.

Здоровлю щиро,
Гандзя.

Дорога Домцю!

Нині вертаюся спогадами до наших особистих переживань, які мала кожна з нас поза школою і які непереможною силою вривалися в наше шкільне життя, одним додаючи більшої охоти до праці, до науки, а другим роблячи науку зайвою, немовби вона стояла на перешкоді до чогось важнішого, приємнішого.

Кожна з нас мала нагоду стрічатись з хлопцями, чи то на совганці, при науці танців, на концертах, в театрі, чи навіть хоч би в церкві. Коли я вперше почула від товаришок, що в церкві має бути той і той хлопець і вона, замість молитви, веде з ним переговори очима, це мене вразило пригноблюючо. Я не могла погодити одне з другим – молитва і хлопці. Опісля довідалась, що в церкві духовної семінарії, десь заховані за ґратами поглядають на нас студенти-питомці, і що при виході вони передають маленькі записочки з призначеннями побачення. Тоді я зрозуміла, чому мої товаришки з такою охотою ходили туди молитись.

¹ *Боберський Іван* (1873–1947) – український педагог, організатор спортивного, пластового та січового руху в Західній Україні. З 1900 року – вчитель фізичної культури, німецької та класичних мов у Львівській академічній гімназії, в якій навчались брати Анни Франко-Ключко. У 1908–1914 роках голова “Сокола-Батька”, член Бойової управи УСС. Автор перших українських підручників з фізичного виховання: “Забави й гри рухові” (1904–1905), “Копаний м’яч” (1906), “Значення руханкових товариств” (1909) та ін. За його редакцією виходили неперіодичне видання “Вісті з Запорожжя” (1910–1914) та щомісячний часопис “Січові вісті” (1912–1914). І. Боберський виховав цілу генерацію вчителів руханки (фізкультури) в Західній Україні. Серед його учнів були діти Івана Франка: Андрій, Тарас, Петро і Анна.

Розвій тілесний і душевний, молодість вимагало свого, нам не вистачало самої науки, ми летіли у вимріяний світ на крилах фантазії, і цей світ здавався нам рожевий і п'янкий.

Одні захоплювались музикою, ходили на концерти, на опери, були щасливі своїми поступати в музиці. Інші були скромні, замкнені в собі, ходили часто до церкви і молились з глибокою вірою. Ще інші захоплювались хлопцями. На павзі десь в куточку дві приятельки звірювались одна одній з захопленням про насолоду побачення, читали листи і записки.

А були такі, між ними і я, що цілковито захопились гімнастикою і спортом. Мої три брати, що були членами “Сокола-Батька”, ходили на руханку і займались всякого роду спортом, часто брали і мене з собою. Я грала разом з ними в копаного м'яча, дивилась на змагання. Потім ми всі звернулись до тенісу. Зранку, ще перед наукою, о 6-ій год. ми бігли через Стрийський парк на площу “Сокола-Батька”¹ і там грали до 7-ої, опісля йшли туди і вечером. Цьому спортові залишилися ми вірні довгі-довгі роки аж до старости.

Взимі вправлялись ми в лещетарстві², санкуванні та лижувванні, і це зміцнювало наше здоров'я і додавало охоти до праці.

Товариші братів, які були для мене такими самими хлопцями, як і вони не ви-кликали у мене особливого зацікавлення. Різниця була тільки та, що вони ставилися до мене чемно, не били, як щось їм не подобалось, не виривали мені з-під носа мого улюбленого Шерлока Голмса³, коли я його читала, не забирали в мене цукорки без мого дозволу, як робив це брат Петро.

З цими хлопцями приємно було жартувати, вести розумні розмови, перекидатись афоризмами. Я помічала, що деякі з них поглядали на мене аж надто приязним оком, і це додавало мені охоти до жартів і сміху, але це все було так відмінне від першої любови, що дорогоцінним каменем ясніла десь в глибинах серця...

Маленькі пригоди, що спочатку здавались привабливими й веселими, скінчились нагло і не дуже приємно.

От хоч би знайомство з товаришем Петра, В. Р., він попросив, щоб я прийшла до нього на побачення. Я була з ним знайома з совганки, і він не робив на мене надзвичайного враження, а все ж таки я на побачення згодилась. Я призначила йому альтанку в парку, недалеко нашої хати, зате дуже далеко від міста. Коли добре змучений дорогою закоханий з'явився (а до того ще альтанка стояла на стрімкім горбку) і став мені виявляти свої почування, він не сподобався мені вже цілковито і я заявила, що йду додому. Він захотів мене конче відпровадити і, на біду, моя мама побачила нас разом. Коли я ввійшла в хату, вона накинулась на мене з докорами і строго заборонила, щоб хлопці відпроваджували мене додому.

¹ ...на площу “Сокола-Батька”... – Йдеться про так званий “Український город” – стадіон українського руханкового товариства “Сокіл-Батько” (див. також примітку 3, с. 330 цієї публікації), що займав сучасну верхню терасу Стрийського парку. До складу спортивного комплексу входило футбольне поле розміром 160 x 70 м із трибуною на 270 сидячих місць, три тенісні корти, легкоатлетичні доріжки та велосипедний трек з повною довжиною кола 400 метрів.

² Лещетарство – лижний спорт. – Упоряд.

³ ...Шерлока Голмса... – Йдеться про головного героя книг англійського письменника Артура Конан Дойла (1859–1930).

Цю пригоду я запам'ятала надовго і відтоді виминала всяких побачень.

Іншим разом мені забажалося вчитись грати на яким-небудь інструменті. Товаришка Лінка К. запропонувала мені, що її брат буде вчити мене грати на цитрі. Я стала ходити на науку до дому товаришки. Вчилась пильно, хоча вдома всі з мене насміхались, а тато підспівував: “Цім-цім-цім-дрім, бодай ся когут знудив...”.

Незабаром виявилось, що я не маю музикального слуху, і так, крім кількох акордів, грати я не навчилась. Але вчитель загорівся до невдалої учениці симпатією і почав мені писати солодкі листи. На мою біду, такий один лист перехопив Петро, розпечатав його і перечитав, а коли я верталась додому, чекав уже коло брами з цим злочасним листом в руках. Він почав мене сварити й висмівати, цитуючи уступи з листа, а вкінці загрозив, що буде мене бити і покаже лист татові й мамі, якщо я ще один такий лист дістану.

Спереляку і знеохоти до винуватця мого нещастя я залишила науку.

Такі й подібні випадки прохолодили в мене охоту до любовних пригод і я почала зачитуватись в романах, захоплюватись літературними героїнями та героями і – мріяти... Мріяти про велику, ідеальну любов.

Тим часом в класі, по таких досвідах, я числилась старшою, хоча віком наймолодшою, а що вміла додержувати тайн, мої товаришки стали зв'язатися мені зі своїх любовних пригод, просити моєї допомоги, поради.

Маруся К. закохалась по вуха. Хлопець написав їй листа, вона ніяк не знала, що відписати, і попросила у мене допомоги. Я написала, лист зробив враження, і вона вже не відступала від мене. Приходилось писати нові й нові листи. Галька С. мала вже нареченого, але мешкала в інституті Василянок¹ і не могла виходити на побачення. Просила, щоб я приходила за нею і нібито брала її з собою, але це мені не подобалось, і я відмовилась закривати її перед сестрами. С. К. залюбилась в учителя-поляка в селі. Мати її мала для неї на приміті жениха-питомця і просила у мене помочі. Я з товаришками з великою морокою вибила їй з голови поляка і намовила вийти заміж за українця.

В цей час ми жили всі разом уже не як товаришки, але як добрі приятельки, і ця приязнь поглиблювалась тим, що ми їздили у відвідини до тих, що жили по селах і містечках Галицької України. Оці поїздки були повні радісного чару, це була приємна розривка і відпочинок від науки.

Була я в Гальки П., доньки священика. Їздила туди з одною товаришкою, яка везла з собою питомця з наміром висватати за нього Гальку.

Там нас приймали дуже сердечно, але питомцеві чомусь не сподобалась Гальчина мама, і він завів нас на цвинтар, щоб відстрашити панну від себе.

Їздила на весілля Ю. М., що виходила заміж за питомця ще перед матурою. Це гучне весілля відбулось на селі, і тривало кілька днів. Справляли його за старинним звичаєм, і мені було дуже цікаво на ньому побувати.

З Лінкою К., донькою священика під Тернополем, побувала я на провінційальнім балі, на якому ми танцювали аж до ранку; додому вернулися помучені, але щасливі.

Була я і в Тебе, дорога товаришко. Живо перед очима стоїть мені Твоя рідна хата десь в якимсь селі серед густого саду. Твоя привітна гостинна мати, Твоя рідня. По обіді

¹ ...інституті Василянок... – Див. також примітку 5, с. 329 цієї публікації.

ми сиділи в саду на зеленій траві, кругом було повно запаху квітів, сонце припікало, а ми сиділи в холодочку при любій розмові. Надійшов учень гімназії Тебе відвідати. Це був Е. Коновалець¹, товариш мого брата, якого я вже знала зі Львова. З Твого села вийшло багато інтелігенції, і під час мого побуту у Тебе велике товариство молоді, учениць, студентів і студенток, зібралось ввечері в веселу громаду. Ми ходили далеко за село, в світлі місяця співали пісень, заводили гри й танці і тільки пізно вночі вернулись додому.

Це був четвертий і останній рік нашої науки в семінарії. Рік інтенсивної праці, бо перед нами стояла матура. Ми всі жили, мов у гарячці, бо деякі з товаришок збирались зараз же по матурі виходити заміж, а інші йти вчителювати.

Ось-ось матура, а потім... багато було у нас плянів, багато надій на щастя, на рожеву будучність...

Наші вчителі доклали всіх старань, щоб підготувати нас якнайліпше. Ми ще і ще раз повторяли матеріал з попередніх років, а для головних предметів заведено було навіть вечірні години.

Прийшов час матури. Я, властиво, не маючи потрібних літ, повинна була матуру складати аж по вакаціях, але це не перешкоджало мені допомагати товаришкам дістати наперед теми задач, ті задачі випрацювати – це було важливе і зв'язане з небезпекою завдання. Хтось теми дістав, підкупивши шкільного сторожа. Знайомі старші учениці писали і виробляли задачі. Був приємний рух, повний напруження, несподіванок і зворушень.

Майже при самім кінці року ми, як матурантки, мали влаштувати якусь імпрезу. Рішились на концерт. Мали бути деклямації, хорові співи і живий образ. Ми самі малювали запрошення і розносили до чільніших діячів та установ. З Тобою ми зголосилися йти до митрополита Шептицького². Певно Ти пам'ятаєш цю визначну для нас подію. Митрополит сидів у своїй фотелі, його повна маєстату постать зробила на нас незатерте враження. Він прийняв нас ласкаво, розпитував про школу, а почувши моє прізвище, став розпитувати про мою маму, що мене дуже вразило, бо моя мама в той час була

¹ ...Е. Коновалець, товариш мого брата... – Євген Михайлович Коновалець (1891–1938) – український військово-політичний діяч, один з провідників українського націоналістичного руху 1929–1938 років, полковник Армії УНР, комендант УВО, голова Проводу Українських Націоналістів (з 1927 року), творець і керівник ОУН. У 1901–1909 роках навчався в Академічній гімназії у Львові. Е. Коновалець та Петро Франко, що навчався у тій-таки гімназії у 1902–1910 роках, були гімназійними товаришами.

² Митрополит Андрей Шептицький (світське ім'я: Роман Марія Александр Шептицький; 1865–1944) – єпископ Української греко-католицької церкви; з 17 січня 1901 року Митрополит Галицький та Архієпископ Львівський. Бував у домі Івана Франка, якому подарував з посвятою Євангеліє. На послання митрополита “О квестії соціальной” письменник відгукнувся рецензією “Соціальна акція, соціальне питання і соціалізм” (ЛНВ. – 1904. – Т. 28. – Кн. 10. – С. 1–23). 1917 року Андрей Шептицький на прохання доньки І. Франка відправив панахиду по ньому в Києві. Найбільшою втрагою українців у Першій світовій війні він назвав смерть Івана Франка. 1933 року Ольга Франко зверталась до Митрополита з листом-клопотанням про переведення її синів Тараса і Петра Франків до Львова.

дуже хвора¹ і жила всіма забута. Митрополит вислухав моє оповідання, поблагословив, пообіцяв молитися за маму, і я схвильована вийшла з кімнати.

Концерт відбувся з великим успіхом, і ми знову взялися до праці.

Перші предмети пішли легко і скоро, а при кінці прийшов іспит з руханки.

Мало котра з товаришок посвячувала свій вільний час спортові, а ні одна з них в такій мірі, як я. Тож, коли прийшло до іспиту, я стала підповідати відповіді по черзі. Молодий симпатичний учитель-поляк зауважив, як він дістає такі добрі відповіді, і, поглядаючи на мене з усміхом, питав далі, а коли прийшла черга на мене, сказав: “Я, властиво, не потребую вже вас питати, бо ваші відповіді я вже чув впродовж цілого іспиту”. Я засоромлена спитала: “А яку ж дасте мені ноту, не питаючи?” – “Побачите”, – казав він серйозно.

А коли я виходила зі школи, він уже чекав на мене і проводив мене аж до хати. Опісля кожний день він мене проводжав, був милий і веселий. Не знаю, чи я йому припала до вподоби, чи йому заімпонувало моє знання руханки, бо за кожним разом приносив він мені китичку прегарних рож.

Товаришки поглядали заздрісно на мої успіхи у професора, але я тільки сміялася.

При головній maturі він справді багато мені поміг. З польської мови питав нас польський шовініст, проф. Гуківські, що мав уже на своїм сумлінні самогубство студента, сина бідної вдови, і був пострахом матурантів всіх українських шкіл. Хоч на письмову maturу дав він мені дуже тяжке питання, але на цю тему я була добре підготована. Зате при уснім іспиті отой поляк-нелюд обернувся плечима до інспектора і підповідав мені цілий час.

А коли maturа скінчилася, учитель руханки ішов знов зі мною. Його обличчя було серйозне і його освідчини чулі, але я, поглядаючи сумно на прекрасні рожі в своїх руках, сказала йому: “Ні, ні, це все даремне, бо ви – поляк”.

Ще раз зійшлися ми в школі, коли директор видавав нам свідоцтва, гратулюючи кожній. Малицька зворушеним голосом прощалася з нами. Бажала нам незламної витривалости в праці, наказувала не забувати, що ми здобули знання в рідній школі і що наше завдання – працювати для нашого народу і бути вірними високим ідеалам, які нам вщепили наші вчителі.

Ми одержали наші свідоцтва зрілости і, немов ластівки з загиблого гнізда, вилітали з-під рідної стріхи в світ широкий, приманливий і радісний.

¹ ...моя мама в той час була дуже хвора... – Йдеться про спадкову психічну хворобу Ольги Федорівни Франко. Перші нервові розлади у її психіці проявилися ще 1898 року після операції на запалення сліпої кишки. У наступні роки хвороба лише прогресувала. У жовтні 1900 року І. Франко писав А. Кримському: “У мене також клопіт, моя жінка тяжко недужа. У неї літом була руптура [грижа. – Н. Т.], яку оперовано щасливо, а тепер проявилася божевілья на тлі зразу еротичним, а потім релігійним. Правда, їй тепер уже ліпше <...>, але що ся хвороба у ній фамільна, а організм її дуже утлий і вичерпаний, то я боюсь, що поліпшення буде тільки хвиливе” (Франко І. Збір. творів : у 50 т. – К. : Наукова думка, 1986. – Т. 50. – С. 158). У часи рецидиву Ольга Федорівна ставала особливо нервовою, драгівливою, так що навіть до найближчих і найрідніших людей була агресивною. “Наше життя вдома стало пеклом”, – згадувала Анна Франко-Ключко (Франко-Ключко А. Іван Франко і його родина : спомини. – Торонто: Ліга визволення України, 1956. – С. 79). Лікування у шпиталях для душевнохворих приносило лише тимчасове полегшення. Стани нервового роздратування і шалу чергувалися з періодами ремісії упродовж усього наступного життя Ольги Франко.

Вийшовши зі школи, я глянула востаннє на будинок, де вчилась. На першому поверсі видніла велика таблиця, на синім тлі якої золотими буквами було написано по-українськи: “Дівоча Учительська Семінарія Українського Товариства Педагогічного ім. Т. Шевченка, з правом державності”. Цей напис замінив колишній, польський.

Цей лист вийшов довгий, бо я довго збирала уривки моїх споминів, немов коралі, нанизувала їх на нитку. Можливо, що у Тебе другий шнурок коралів, можливо, що Твої коралі-спомини барвистіші і цікавіші...

Здоровлю Тебе, Твоя
Гандзя.

Дорога Домцю!

Я написала до Тебе багато листів, але від Тебе дістаю тільки скупенькі відповіді. Пишеш, що прислухаєшся моїм споминам, які, мов потічок, дзюрчать коло Твого вуха, і не хочеш своїми заввагами переривати того любого дзюрчання.

Я зачала писати мої спогади не тільки для Тебе, але й для себе, і коли їх писала, мені здавалось, що підношуся на високу гору десь там у нас, в Карпатах. Підношусь все вище й вище, а виднокруг все ширшає й ширшає, і там десь з долини, з самої гущі смерекового лісу, лунає Твій голос: “Пожди!” Та я вже здержатись не могла, хоч Твій голос чувся все слабше й слабше. Я вийшла вже на гору, на самий вершок, потягає холодний вітер, немов хоче змести мене, зіштовхнути в пропасть. Я держуся міцно високого хреста. Безмежна синява кругом. Тільки ген далеко темною смугою синіють ліси, а над нами – вкриті незайманим снігом шпилі гір. Дихаю вільно, радість сповняє груди: я скінчила мій спомин, я дійшла до цілі.

Я прислухаюсь, але Твого голосу не чутно... Я збігаю кам’янистою стежкою вниз. Каміння, зачеплене ногою, котиться кудись в провалля... Я спиняюсь, мов остовпіла: під смерекою біля стежки, на галяві, вкритій пахучою травою і зіллям, лежиш Ти... Бліде личко, закриті очі. Нерухома, скам’яніла мертва...

Ти – мертва, та, якій я писала мої недописані листи, повні радості, сонця, весни, писала, щоб разом з Тобою пригадати наші молодечі безжурні літа, проведені в школі, що була для нас цілим світом.

Прощай, люба товаришко, вночі, коли затихне рух міста, я буду читати Тобі мої листи, може прийдеш послухати. Я мушу їх дочитати, а Ти мусиш їх почути, бо писала я їх Тобі...

Оцих моїх споминів не довелось читати моїй товаришці, бо вона померла 5 січня 1954 року. Я їх присвячую світлої пам’яті моїм учителям і вчителькам, що були невтомними нашими провідниками довгі роки науки в учительській семінарії, виділовій і народній школі. Присвячую їх також моїм товаришкам, яких я в житті може вже й не стріну, але які стоять перед моїми очима молоді, веселі і задивлені в мінливу райдугу будучого, разом зі мною...

Торонто, 28 лютого 1957 р.

*Стаття надійшла до редколегії 10.09.2011
Прийнята до друку 26.09.2011*

**“LET US RETURN TO SCHOOL:
THERE SUN, YOUTH, LIFE...”**
(MEMORIES OF SCHOOL YEARS OF ANNA FRANCO)

Nataliya TYKHOLOZ

*Institute of Ivan Franko National Academy of Sciences of Ukraine,
5, Mickiewicz Sq., Lviv, Ukraine, 79000*

For the first time “Letters to friend” of Anna Franko-Klyuchko – memories of school years, addressed to a dead friend – are republished.

Key words: memoirs, letters, school, high school, gymnasium, teacher’s seminary.

**“ВЕРНЕМСЯ ЖЕ В ШКОЛУ:
ТАМ СОЛНЦЕ, МОЛОДОСТЬ, ЖИЗНЬ...”**
(ВОСПОМИНАНИЯ ИЗ ШКОЛЬНЫХ ЛЕТ АННЫ ФРАНКО)

Наталья ТИХОЛОЗ

*Институт Ивана Франко НАН Украины,
пл. Мицкевича, 5, Львов, Украина, 79000*

Впервые републикуются “Письма к подруге” Анны Франко-Ключко – воспоминания о школьных годах, адресованные умершей приятельнице.

Ключевые слова: воспоминания, письма, школа, гимназия, учительская семинария.